

Co všechno (ne)víme o temné hmotě a energii

Petr Dvořák

petr.dvorak@ceitec.vutbr.cz

Reference:

Dark Matter: The evidence from astronomy, astrophysics and cosmology

Matts Roos
Department of Physics, FI-00014 University of Helsinki, Finland

Cosmology and dark matter

V.A. Rubakov
Institute for Nuclear Research of the Russian Academy of Sciences.

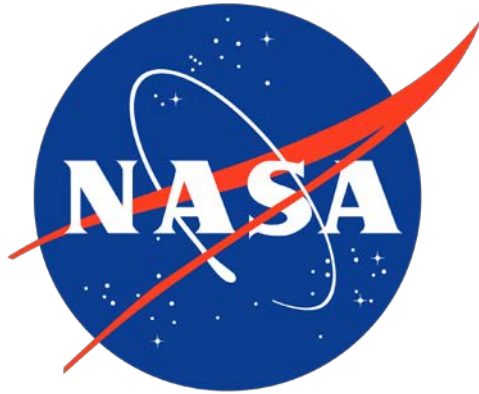
How dark matter came to matter

J. G. de Swart^{1,2,3*}, G. Bertone^{1,3} and J. van Dongen^{1,2}

TECHNICAL REVIEWS

Cosmological simulations of galaxy formation

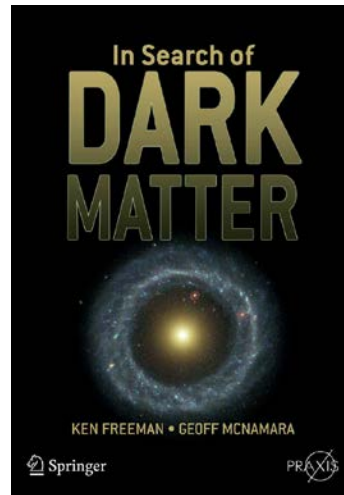
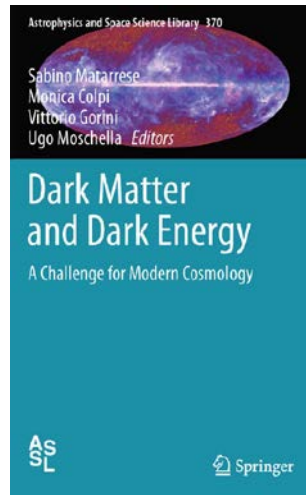
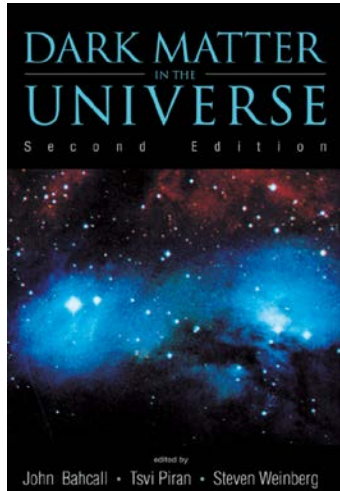
Mark Vogelsberger^{1*}, Federico Marinacci², Paul Torrey³ and Ewald Puchwein⁴

European Space Agency

Cornell University
Library

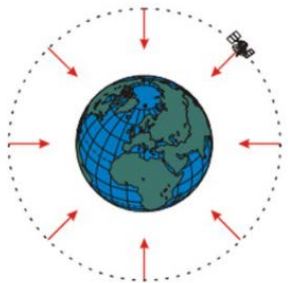

WIKIPEDIA
The Free Encyclopedia

Obsah

- Slovníček a úvod do (některých) astrofyzikálních jevů
- Měření hmotnosti galaxií a kup galaxií (první objev **Temné hmoty**)
- Kosmologický model Λ -CDM a reliktní záření
- Měření světelných křivek supernov typu Ia (první objev **Temné energie**)
- Baryonové akustické oscilace a tvorba struktur ve Vesmíru
- Rozložení Temné hmoty pomocí mikročkování a numerických simulací
- Srážky nadkup galaxií a rentgenová spektroskopie
- Kandidáti na Temnou hmotu a Temnou energii

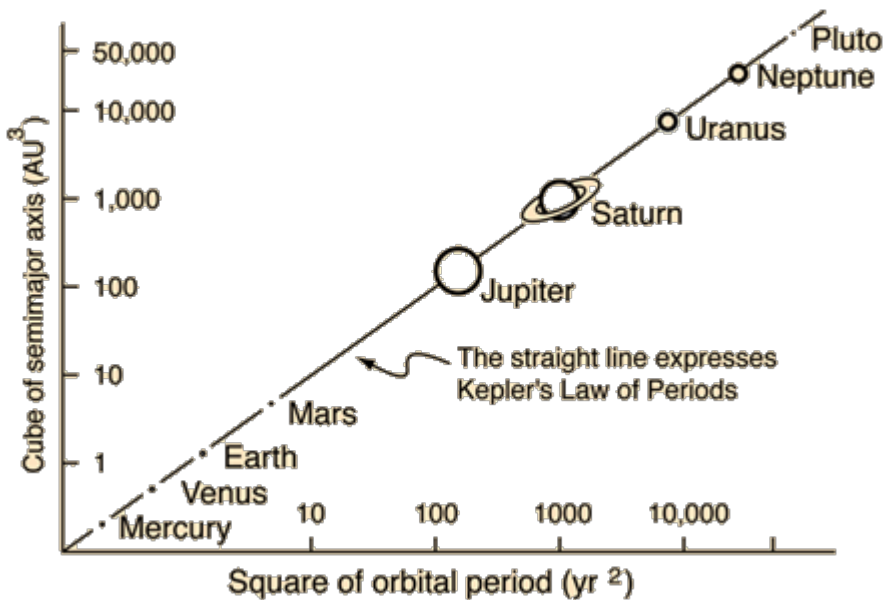
Keplerův zákon (Isaac Newton)

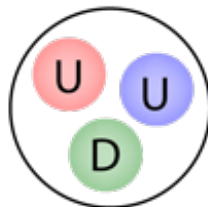
$$m \frac{v^2}{r} = G \frac{mM}{r^2}$$

$$v = GM \frac{1}{\sqrt{r}} \sim \frac{1}{\sqrt{r}}$$

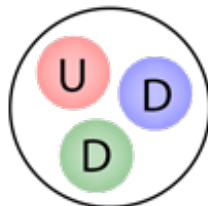
Obvodová rychlost klesá se vzdáleností!

$$\frac{a^3}{T^2} = \frac{G(M+m)}{4\pi^2} \approx \frac{GM}{4\pi^2} \approx 7.496 \cdot 10^{-6} \left(\frac{\text{AU}^3}{\text{days}^2} \right)$$

Proton

Neutron

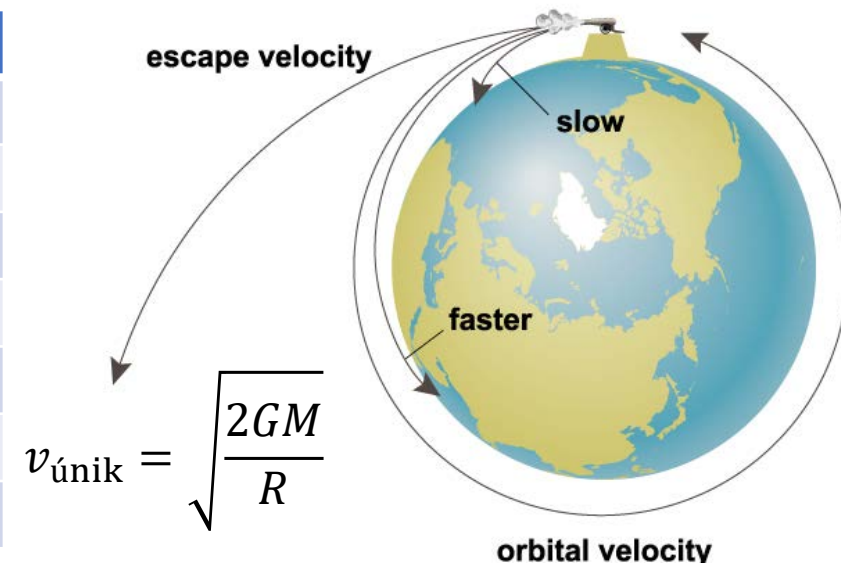
Baryon a baryonová hmota

- částice složená z lichého počtu kvarků
- nejznámější baryony jsou **protony** a **neutrony**
- nukleony** a **izotopy** prvků

atomová hmotnostní jednotka ^d	u	1,66 · 10 ⁻²⁷ kg
hmotnost elektronu	m _e	9,11 · 10 ⁻³¹ kg
		5,49 · 10 ⁻⁴ u
hmotnost protonu	m _p	1,67 · 10 ⁻²⁷ kg
		1,0073 u
poměr hmotností protonu a elektronu	m _p /m _e	1840
měrný náboj elektronu	e/m _e	1,76 · 10 ¹¹ C · kg ⁻¹
hmotnost neutronu	m _n	1,67 · 10 ⁻²⁷ kg
		1,0087 u

Úniková rychlost

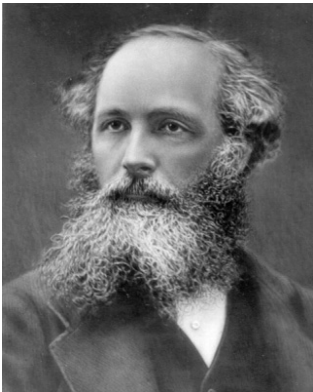
Planeta	Úniková rychlost (km/s)
Země	11,18
Slunce	620
Měsíc	2,40
Jupiter	59,55
Venuše	10,36
Mars	5,03
Saturn	35,51

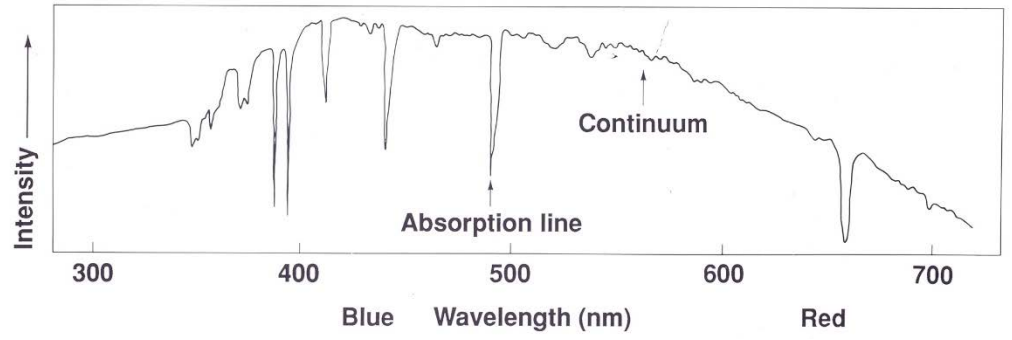
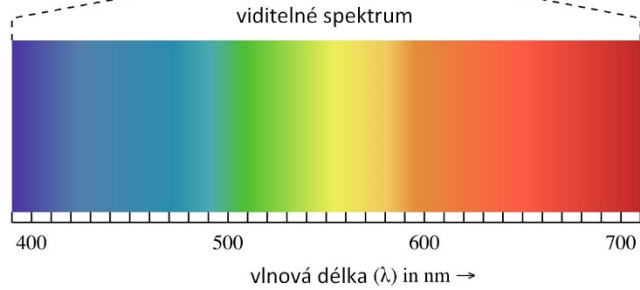
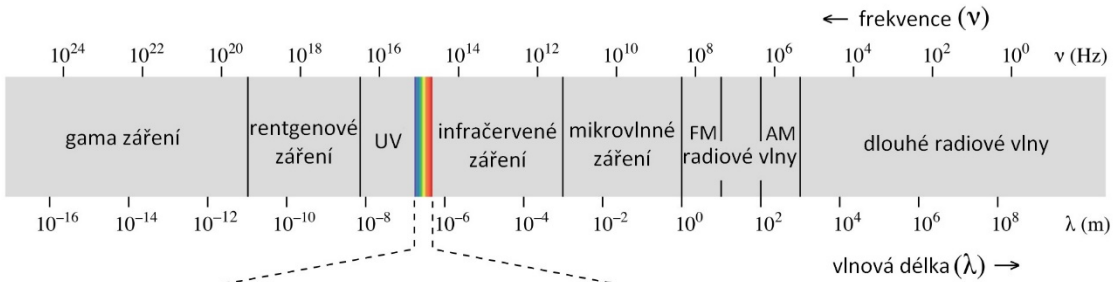
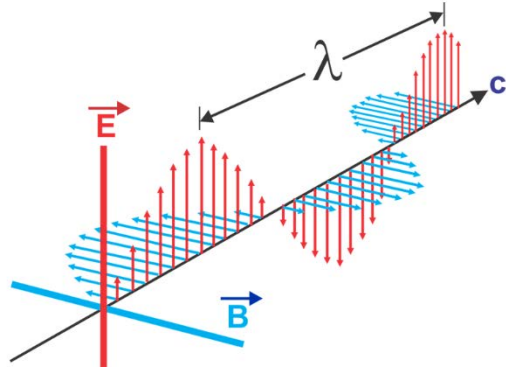
$$v_{\text{únik}} = \sqrt{\frac{2GM}{R}}$$

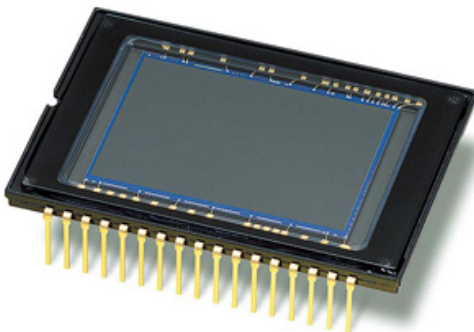
Elektromagnetické spektrum (1865)

J. C. Maxwell (1831 – 1879)

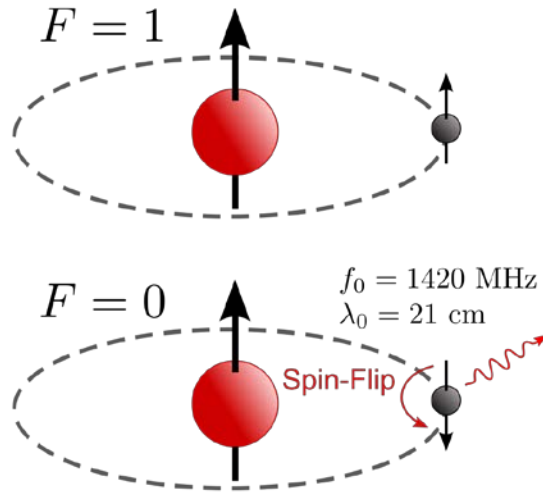

Chandra X-ray Observatory

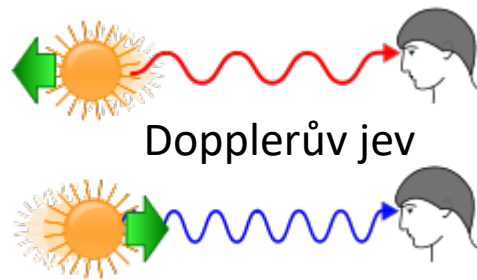

Hartmann, *The Cosmic Journey*, Wadsworth, (1991)

Detekce neutrálního vodíku

přesněji: 1 420 405 751,7667 Hz

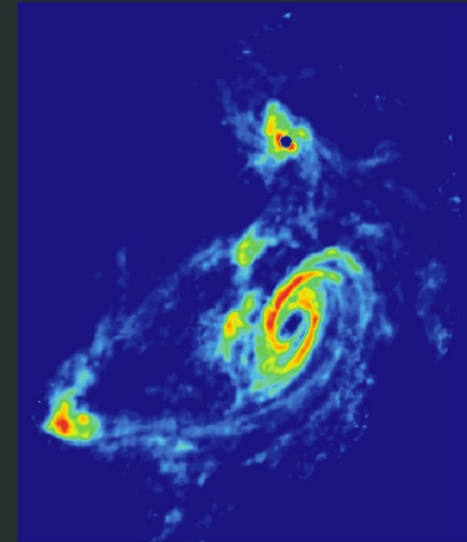

TIDAL INTERACTIONS IN M81 GROUP

Stellar Light Distribution

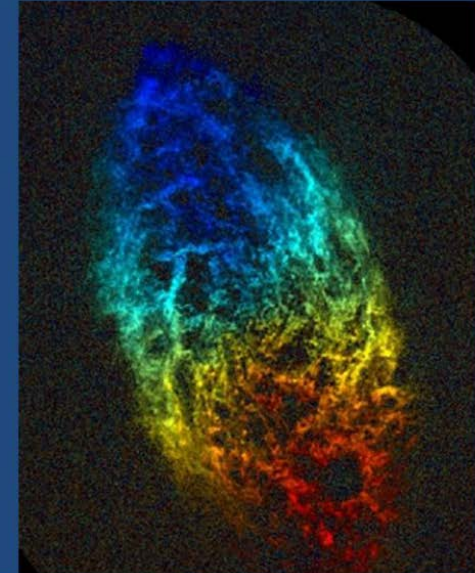
21 cm HI Distribution

Messier 33 – optical

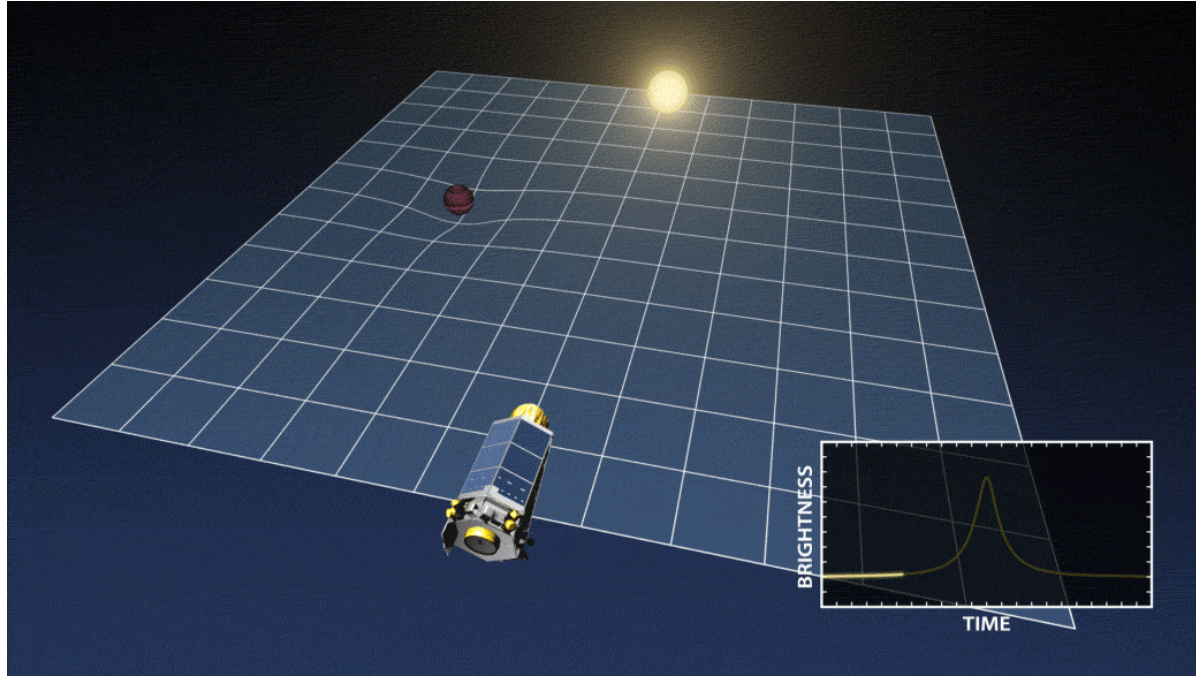

Messier 33 – 21-cm emission
color-coded by Doppler shift

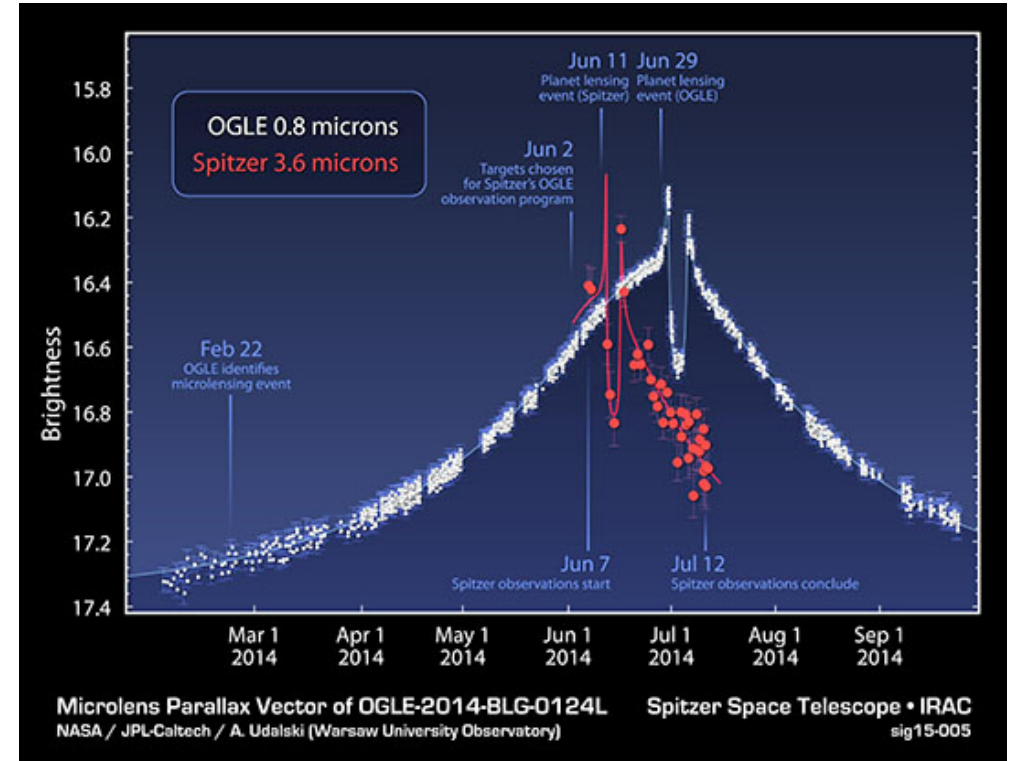
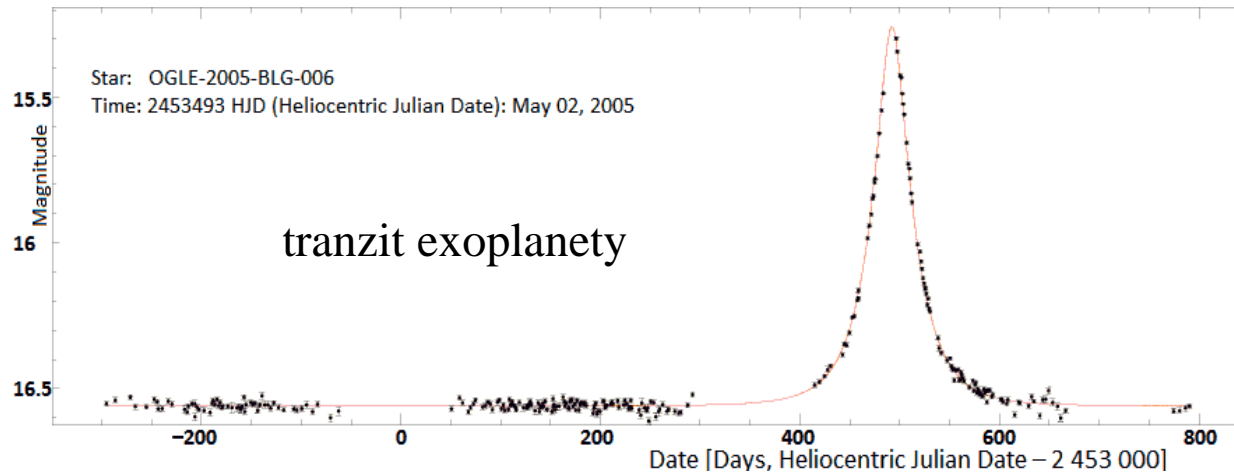
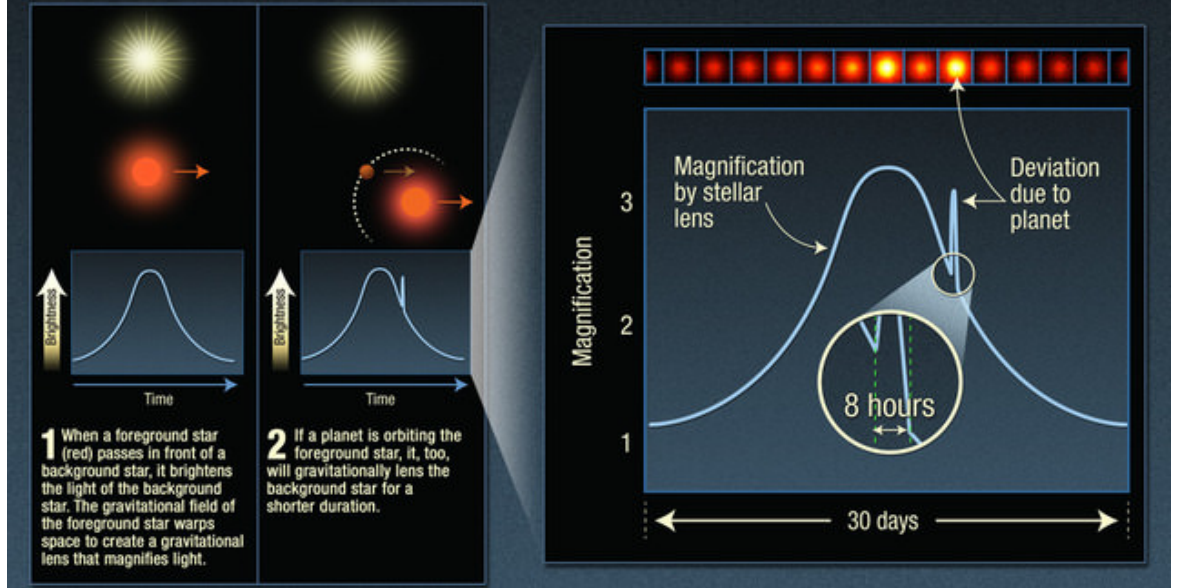

Gravitační čočka a mikročočkování

Extrasolar planet detected by gravitational microlensing

Historie

- lord Kelvin, Henri Poincaré, Jacobus Kepteyn, Jan Oort, ...

THE ASTROPHYSICAL JOURNAL

AN INTERNATIONAL REVIEW OF SPECTROSCOPY AND
ASTRONOMICAL PHYSICS

VOLUME 86

OCTOBER 1937

NUMBER 3

ON THE MASSES OF NEBULAE AND OF CLUSTERS OF NEBULAE

F. ZWICKY

$$M = \frac{5R\bar{v}^2}{3\Gamma}$$

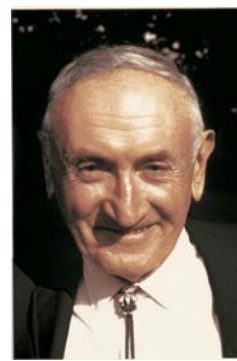
$$\bar{v}_s^2 = 5 \times 10^{15} \text{cm}^2 \text{sec}^{-2}$$

We apply this relation to the Coma cluster of nebulae whose radius is of the order of 2×10^6 light-years. From the observational data

$$M > 9 \times 10^{46} \text{gr} \quad (1 \text{ gr} = 64,8 \text{ mg})$$

The Coma cluster contains about one thousand nebulae. The average mass of one of these nebulae is therefore

$$\bar{M} > 9 \times 10^{43} \text{gr} = 4.5 \times 10^{10} M_{\odot}. \quad (36)$$

Fritz Zwicky

Viriálová věta a určování hmotnosti

$$\langle T \rangle = -\frac{1}{2} \sum_{k=1}^N \langle \mathbf{F}_k \cdot \mathbf{r}_k \rangle$$

$$\frac{3}{5} \frac{GM}{R} = \frac{3}{2} \frac{k_B T}{m_p} = \frac{1}{2} v^2$$

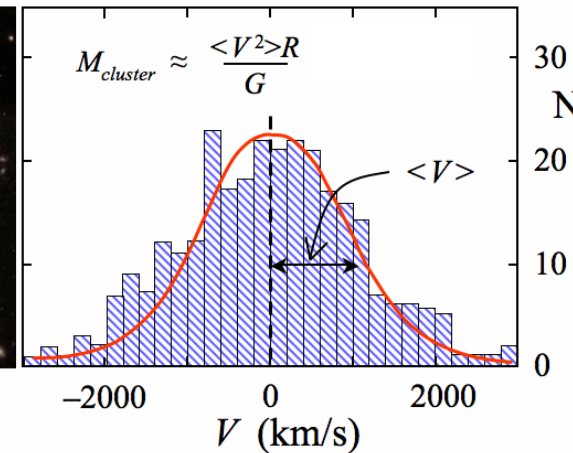
Velikost lze
dobře změřit

Lze určit ze
spekter

Abell 1656

Coma cluster (central part)

Coma cluster (dnes):

- $R = 5,2 \times 10^5 \text{ pc} = 1,7 \times 10^6 \text{ ly}$ (1 pc = 3,26 ly)
- střední rychlost vzhledem ke středu hmotnosti 900 km/s
- viriálová hmotnost kupy galaxií $M = 2,1 \times 10^{15} M_{\odot}$
- průměrná hmotnost galaxie $M = 2100 \times 10^9 M_{\odot}$
- Galaxie mají typicky 200 mld. hvězd (dle svítivosti)!
- (Slunce je střední hvězda)

90 % hmotnosti není vidět

LICK OBSERVATORY BULLETIN

NUMBER 498

1939

THE ROTATION OF THE ANDROMEDA NEBULA*

BY
HORACE W. BABCOCK

J. H. Oort

THE ASTROPHYSICAL JOURNAL

AN INTERNATIONAL REVIEW OF SPECTROSCOPY AND
ASTRONOMICAL PHYSICS

VOLUME 91

APRIL 1940

NUMBER 3

SOME PROBLEMS CONCERNING THE STRUCTURE
AND DYNAMICS OF THE GALACTIC SYSTEM AND
THE ELLIPTICAL NEBULAE NGC 3115 AND 4494†

J. H. OORT

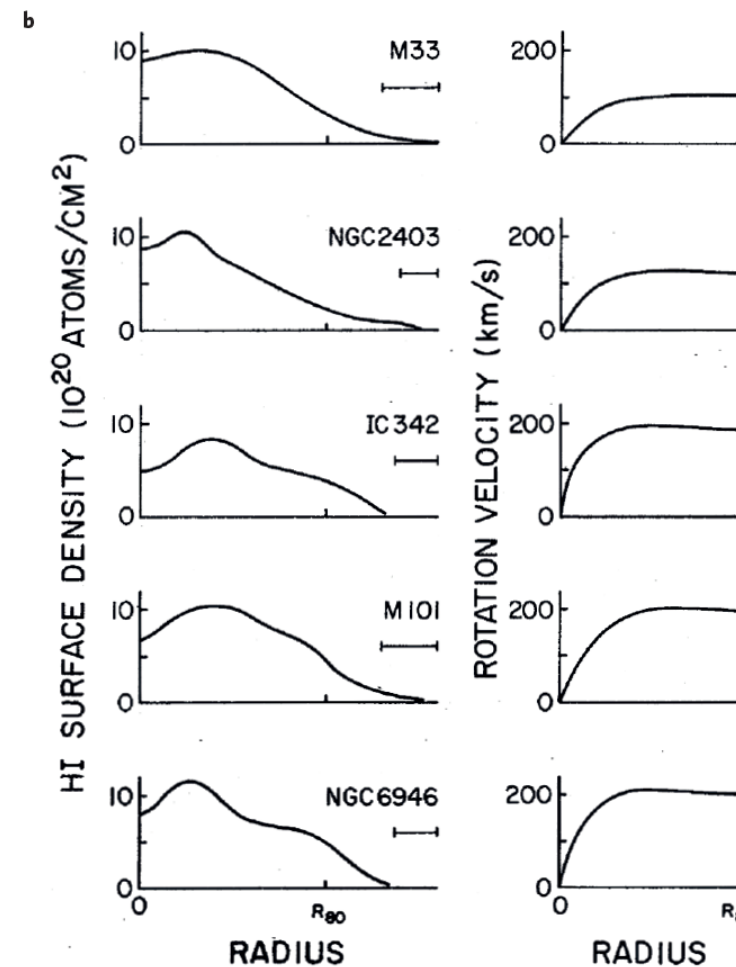
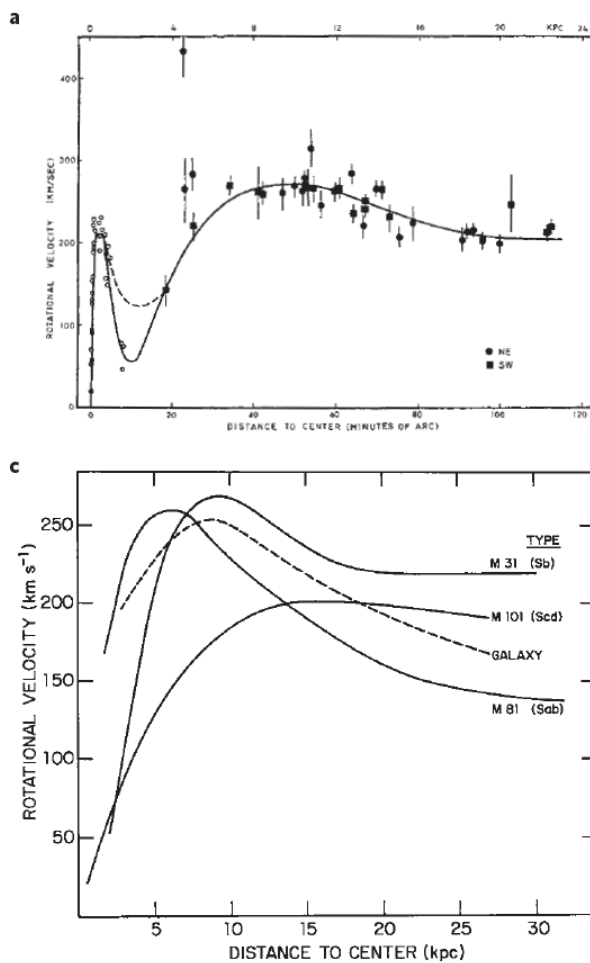

Vera Rubin a William Kent Ford

1970 pojem **Temná hmota**

Ken Freeman

Figure 1 | Indications of flat rotation curves in the early 1970s. **a**, Optically studied rotation of ionized hydrogen in M31 by Rubin and Ford (1970). **b**, Five rotation curves of neutral hydrogen in different galaxies by Rogstad and Shostak (1972); R₈₀ indicates the radius within which 80% of the neutral hydrogen mass is contained. **c**, Rotation curves of three galaxies and the Milky Way by Roberts and Rots (1973). Reproduced from ref. 48, AAS/IOP (a); ref. 51, AAS/IOP (b); and ref. 49, EDP Sciences (c).

Problém určení hmotností galaxií a kup galaxií

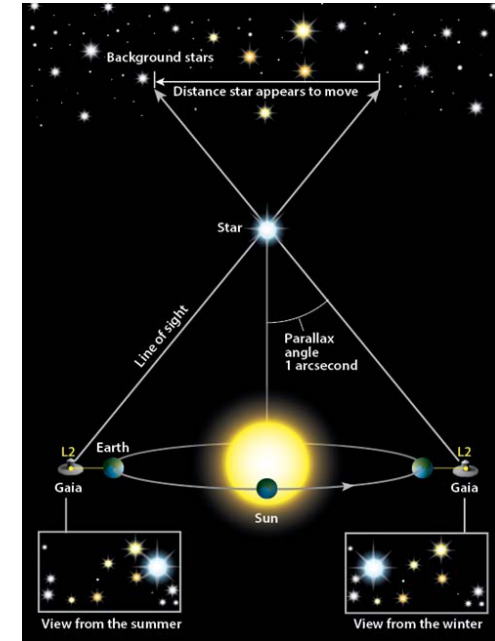
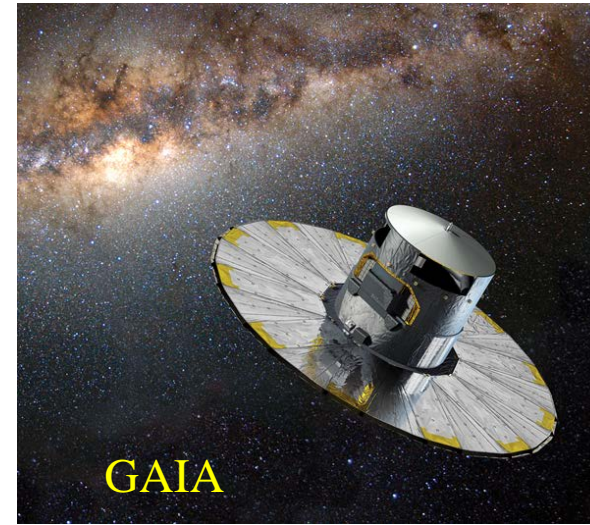
(1) Viriálová hmotnost z rotačních křivek

(2) Ze svítivosti (jednoduché ale nepřesné)

$$L \sim M^{0.73}$$

(3) Z únikové rychlosti horkého plynu

- Mezigalaktické médium (ICM) je hmotnější než samotná hvězdná hmota (10 – 20 % z celkové hmotnosti)
- Teplota 10^5 až 10^8 K, hustota 1 – 10 částic v m^3

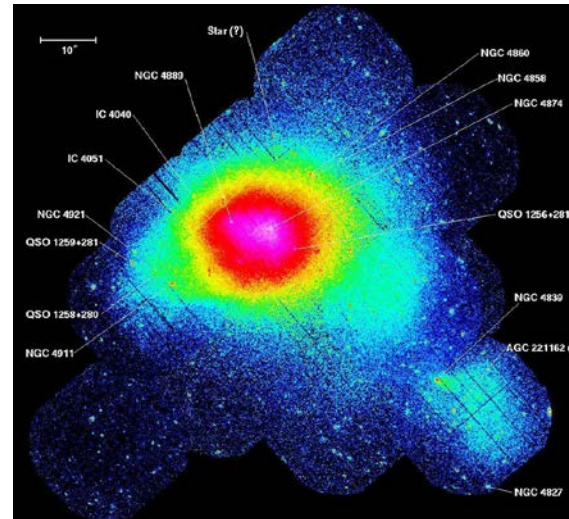
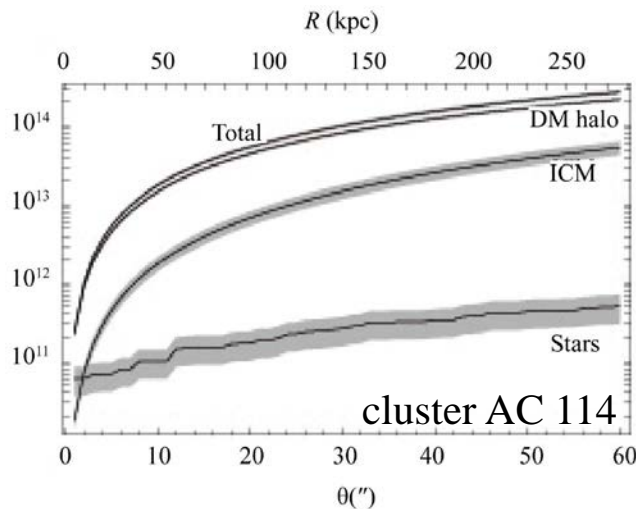

(4) Z pohybu vyvrstěných hvězd na okraji galaxií

(5) Z pohybu kulových hvězdokup nebo trpasličích galaxií

Hmotnost Galaxie (Mléčná dráha) – GAIA a HST

- Celková: $1,5 \times 10^{12} M_{\odot}$
- Hvězdná hmotnost: $0,2 \times 10^{12} M_{\odot}$
- **Temná hmota (DM)** 85 % celkové hmotnosti
- Průměr: 129 000 ly

Coma cluster

Může to být plyn?

- **Horký?**
- Teplota až 10^7 K $\Rightarrow$ rentgenové záření (0,5 až 4,5 keV)
- V galaxiích nepozorujeme tak velké hmotnosti
- **Studený?**
- neutrální: 21-cm oblast, nepozorujeme tak velké hmotnosti
- ionizovaný: svítil by od UV po IR, nepozorujeme tak velké hmotnosti

Může to být prach?

- Nebylo by vidět dobře okolí $\Rightarrow$ nemožné

Černé díry?

- Není vyloučeno zcela, ale...
- Pozorovali bychom ve hvězdách větší množství těžkých prvků (Fe, Ni)
- Mikročočkování proti blízkým galaxiím statisticky vylučuje tuto možnost
- Výzkum gravitačních vln

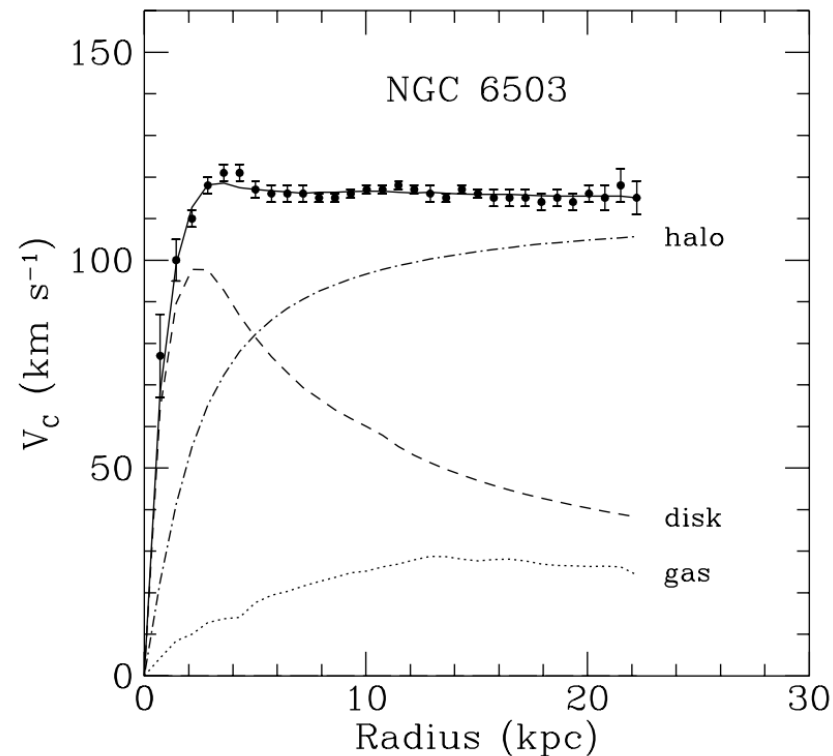
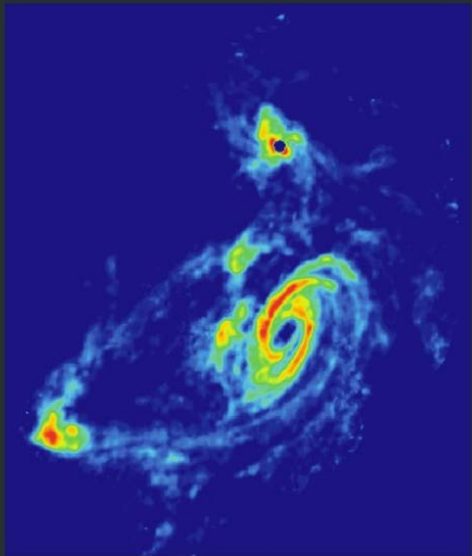
MACHO objekty?

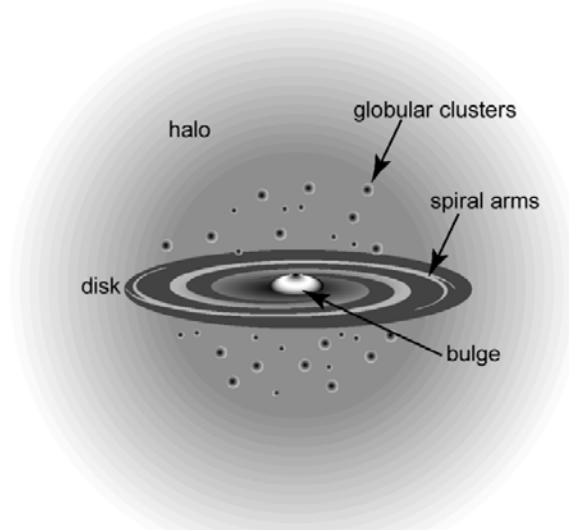
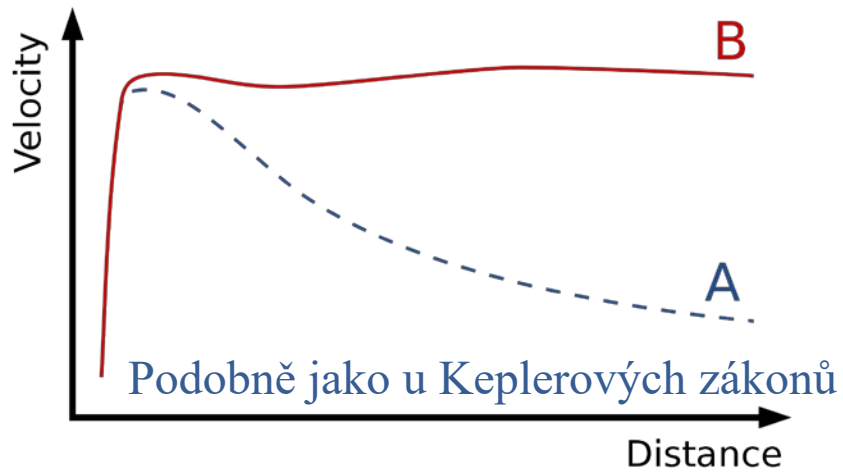
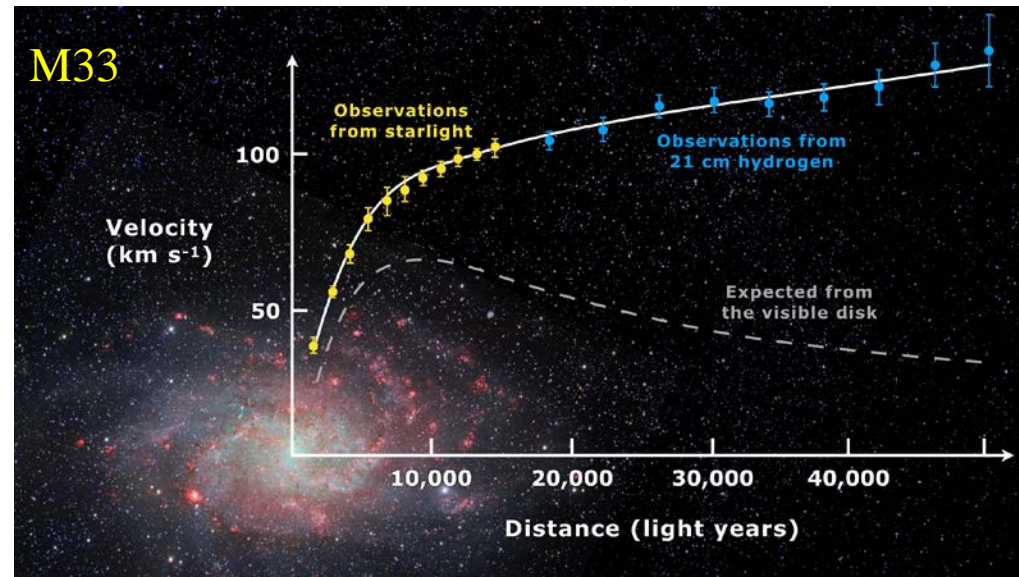
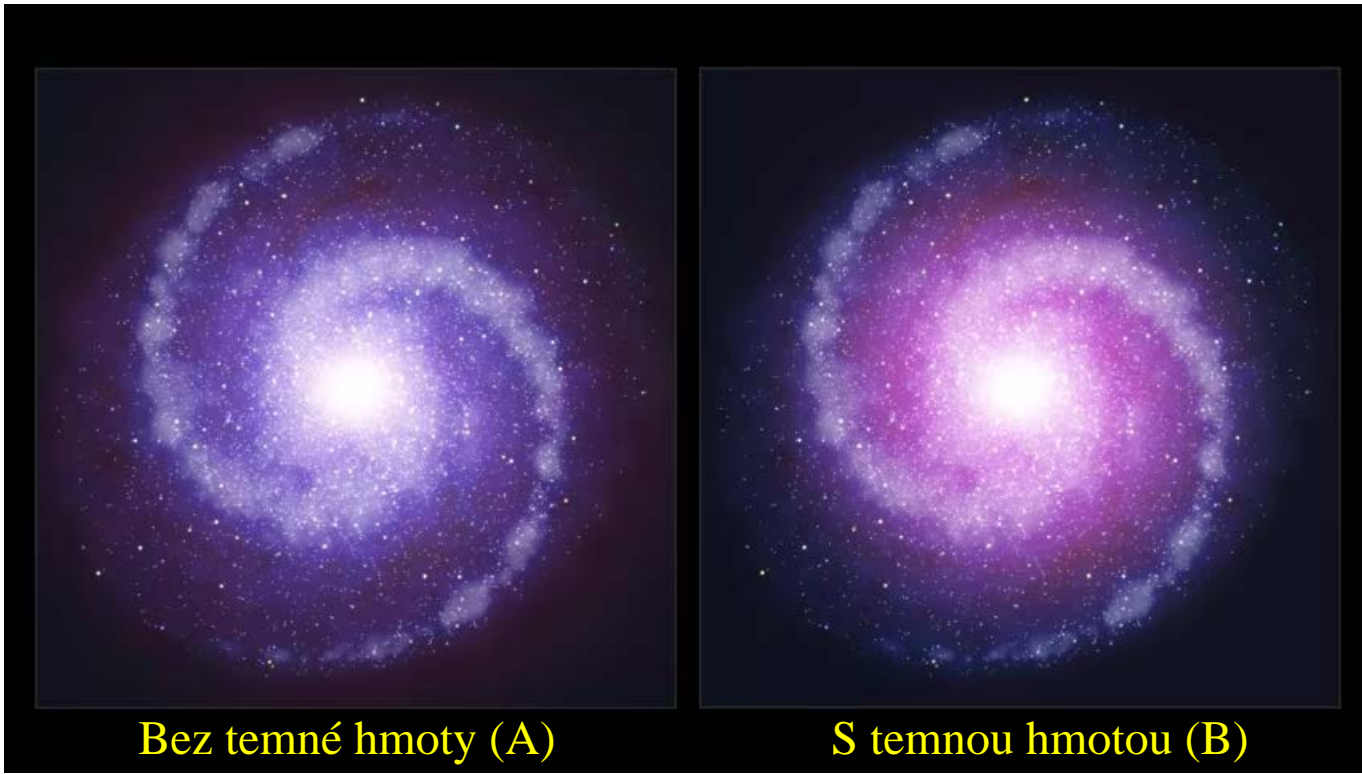
Massive Compact Halo Objects

- Černé díry, neutronové hvězdy, hnědí trpaslíci, nepřidružené planety, bílý trpaslíci, ...
- Mikročočkování vyloučilo většinu kandidátů (výzkum černých děr pokračuje)
- Největší podíl hmotnosti mají bílý trpaslíci

Modifikace gravitační teorie?

21 cm HI Distribution

Haló temné hmoty

HOW DOES DARK MATTER INTERACT?

ELECTROMAGNETISM

STRONG FORCE

WEAK FORCE

GRAVITY

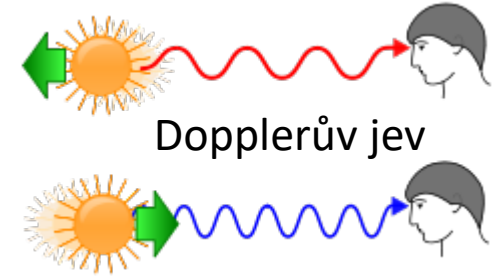
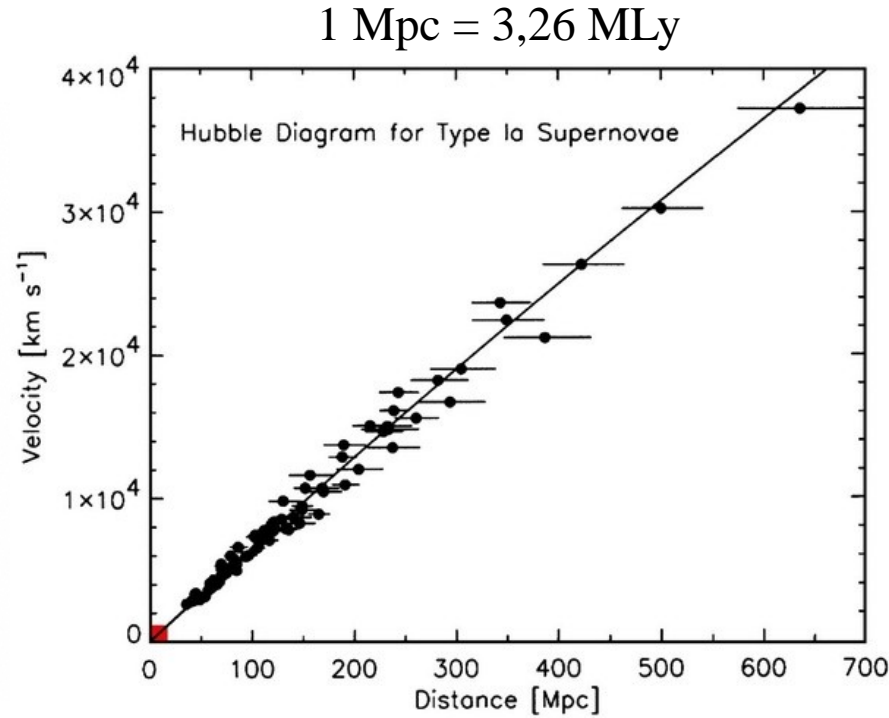
Obsah

- Slovníček a úvod do (některých) astrofyzikálních jevů
- Měření hmotnosti galaxií a kup galaxií (první objev **Temné hmoty**)
- Kosmologický model Λ -CDM a reliktní záření
- Měření světelných křivek supernov typu Ia (první objev **Temné energie**)
- Baryonové akustické oscilace a tvorba struktur ve Vesmíru
- Rozložení Temné hmoty pomocí mikročkování a numerických simulací
- Srážky nadkup galaxií a rentgenová spektroskopie
- Kandidáti na Temnou hmotu a Temnou energii

Kosmologické modely

E. Hubble (1889 – 1953)

Hubblova konstanta:

$$v = Ha(t)$$

$$H(t) \equiv \frac{\dot{a}}{a}$$

Teorie gravitace (A. Einstein)

$$R_{\mu\nu} - \frac{1}{2}Rg_{\mu\nu} + \Lambda g_{\mu\nu} = \frac{8\pi G}{c^4}T_{\mu\nu}$$

Ricciho tenzor

Skalární křivost

Metrický tenzor

Kosmologická konstanta

Tenzor energie-hybnosti

Expanze Vesmíru

$$H^2 = \left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 = \frac{8\pi G}{3}\rho - \frac{kc^2}{a^2} + \frac{\Lambda c^2}{3}$$

Hmota   Křivost   Temná energie

$$\frac{H^2}{H_0^2} = \Omega_{0,R}a^{-4} + \Omega_{0,M}a^{-3} + \Omega_{0,k}a^{-2} + \Omega_{0,\Lambda}$$

Záření + Baryony + Temná hmota

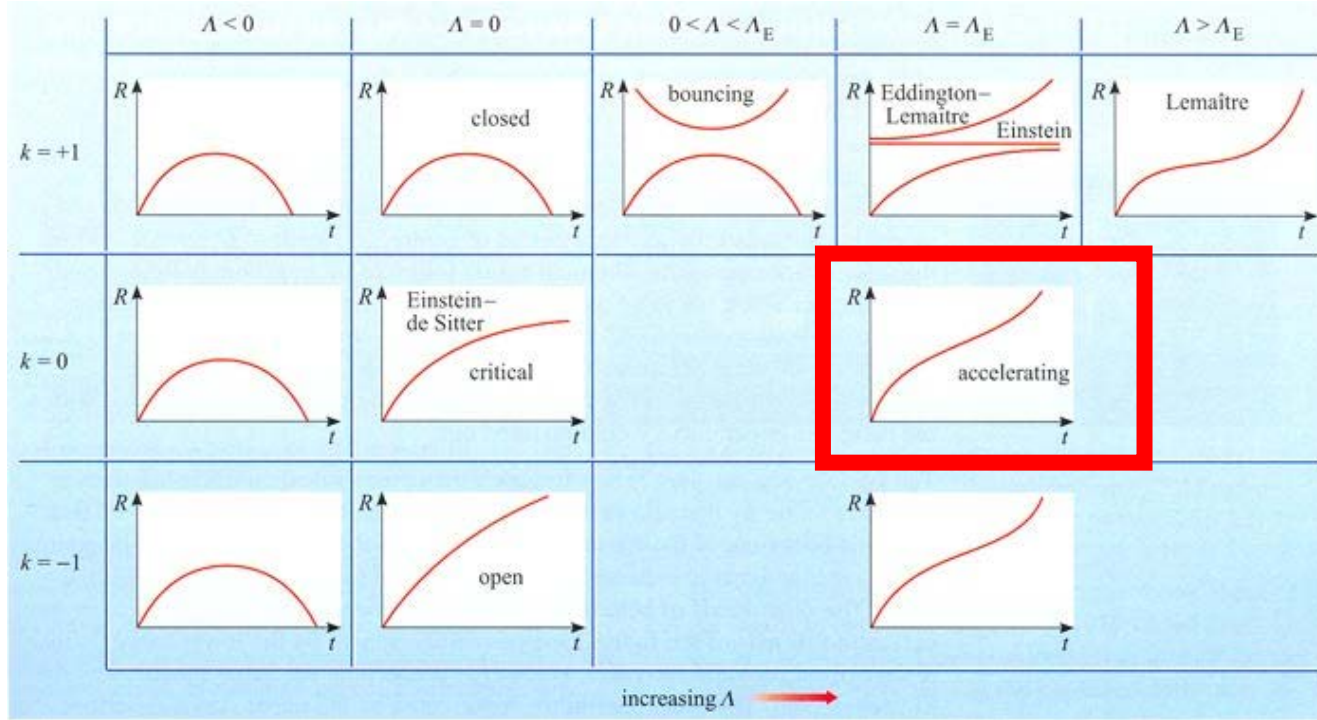

Kosmologické modely

Friedmann–Lemaître–Robertson–Walker (FLRW modely)

A. A. Friedmann
(1888 – 1925)

$$\Omega_x \equiv \frac{\rho_x(t = t_0)}{\rho_{\text{crit}}}$$

$$\rho_c = \frac{3H^2}{8\pi G}$$

$$\rho_c = 8,5 \times 10^{-27} \text{ kg / m}^3$$

Teorie gravitace (A. Einstein)

$$R_{\mu\nu} - \frac{1}{2} R g_{\mu\nu} + \Lambda g_{\mu\nu} = \frac{8\pi G}{c^4} T_{\mu\nu}$$

Ricciho tenzor   Skalární křivost   Metrický tenzor   Kosmologická konstanta   Tenzor energie-hybnosti

Expanze Vesmíru

$$H^2 = \left(\frac{\dot{a}}{a} \right)^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho - \frac{kc^2}{a^2} + \frac{\Lambda c^2}{3}$$

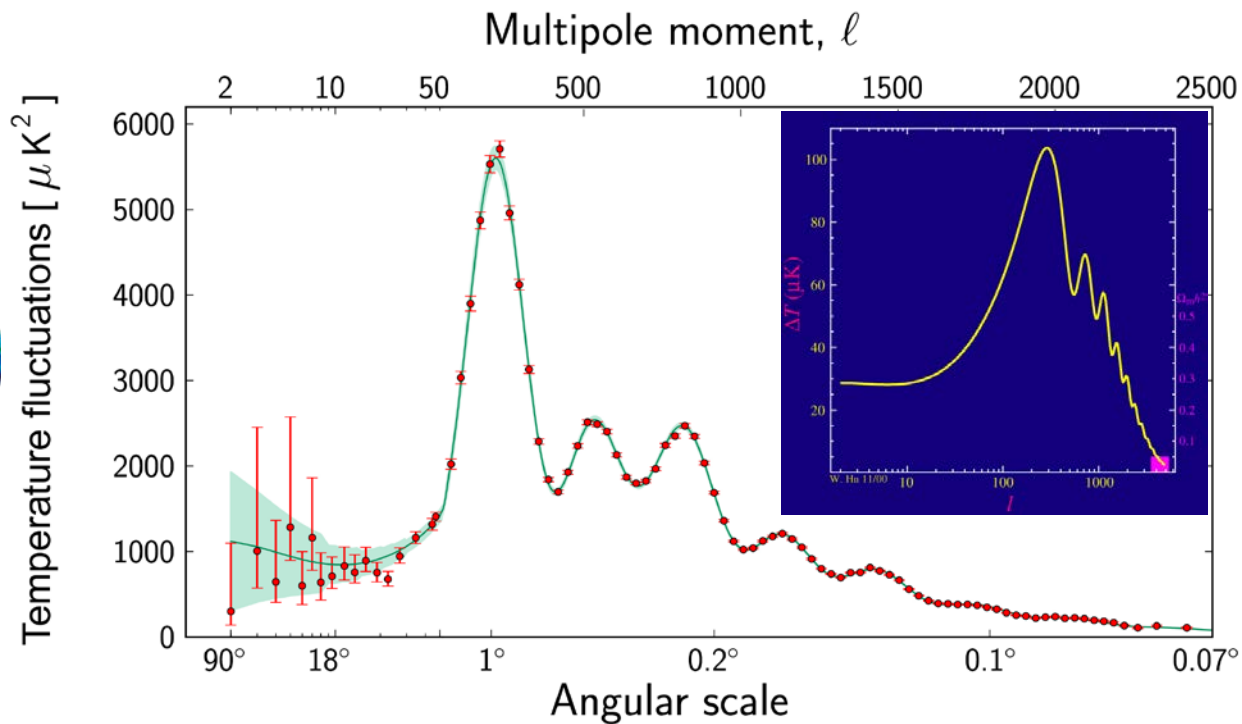
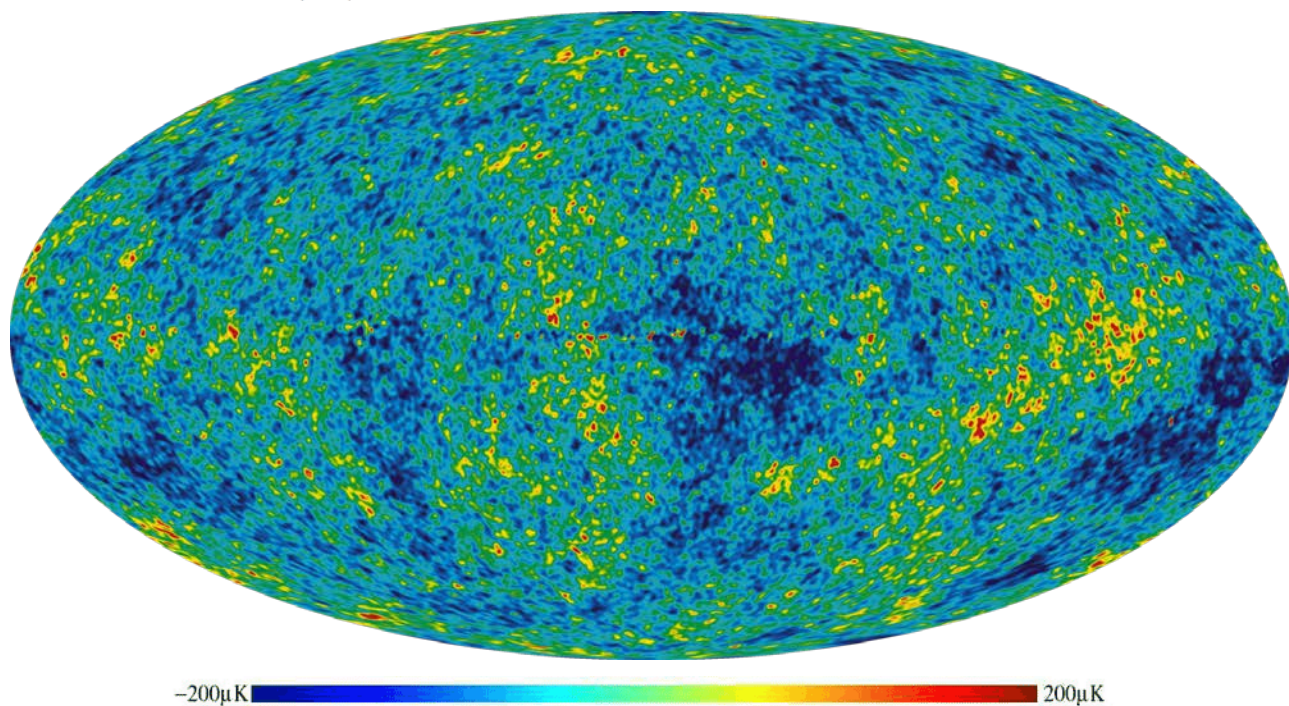
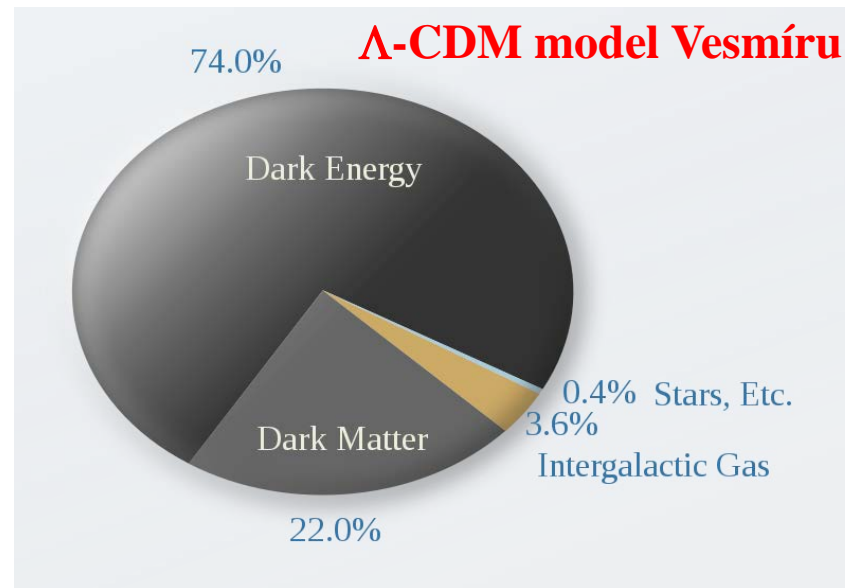
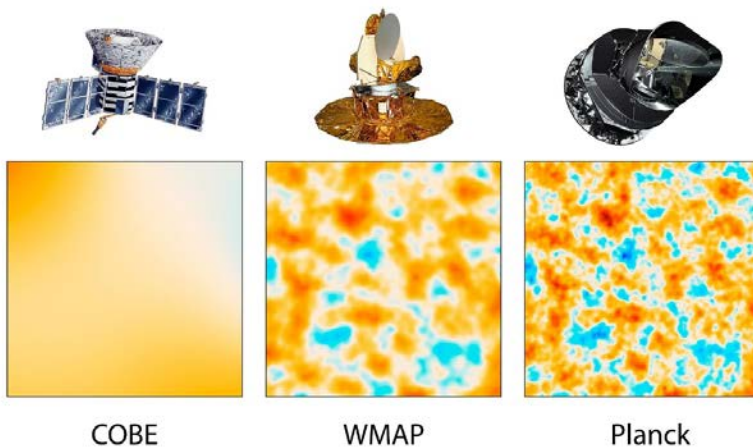
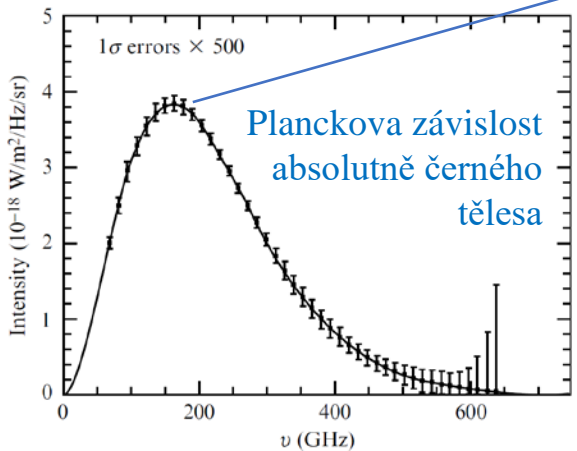
Hmota   Křivost   Temná energie

$$\frac{H^2}{H_0^2} = \Omega_{0,R} a^{-4} + \Omega_{0,M} a^{-3} + \Omega_{0,k} a^{-2} + \Omega_{0,\Lambda}$$

Záření + Baryony + Temná hmota

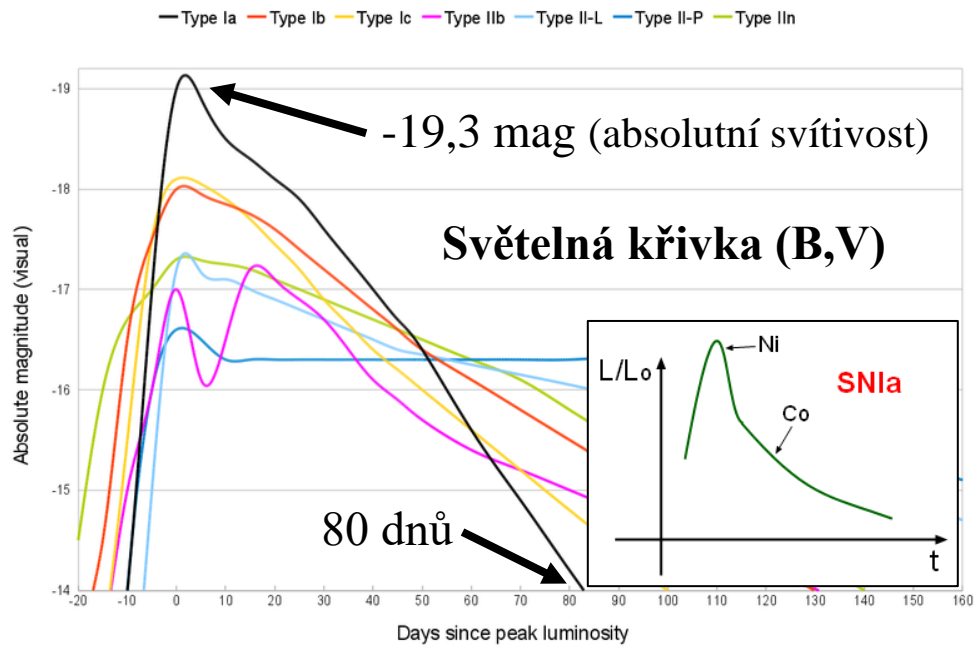
Reliktní záření (G. Gamov, R. A. Alpher, R. C. Hermann)

- 1965 objev A. A. Penzias a R. W. Wilson
- 18. 11. 1989 změřena teplota **2,725 K**

Zrychlující Vesmír

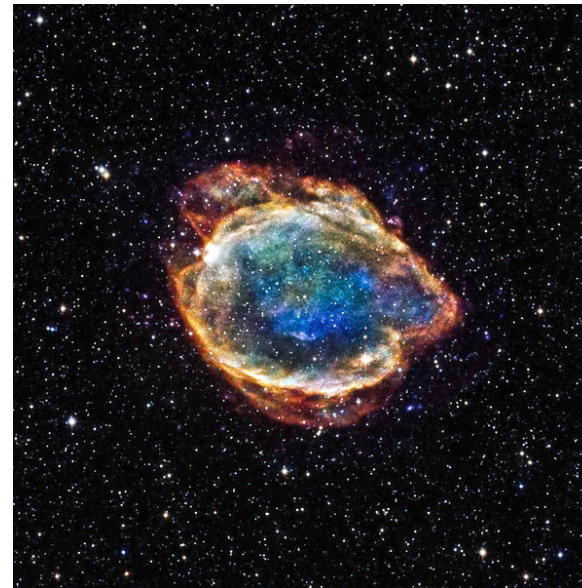
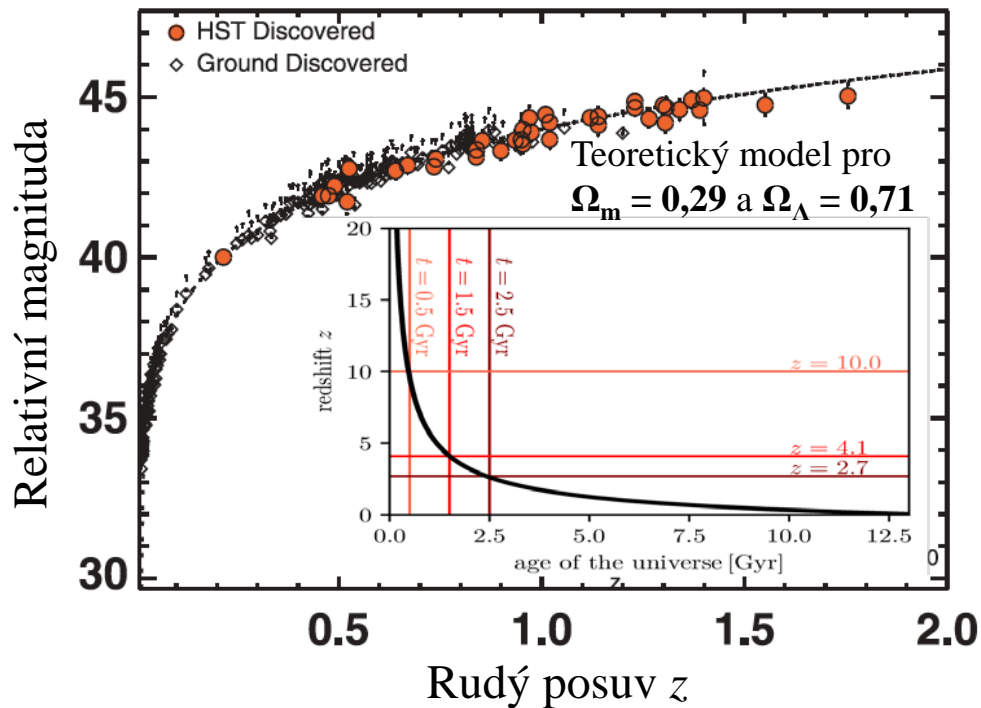
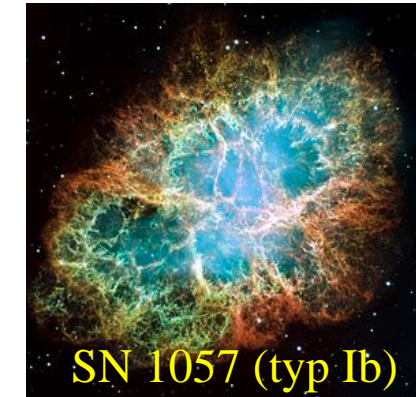
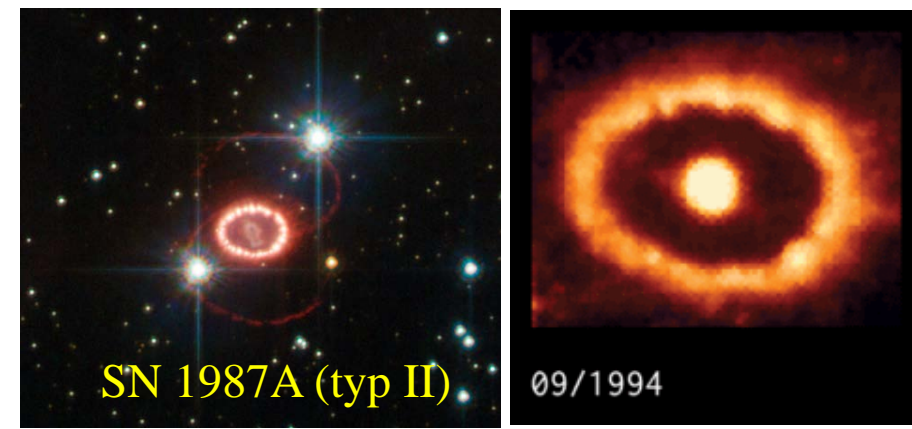

Nobelova cena 2011

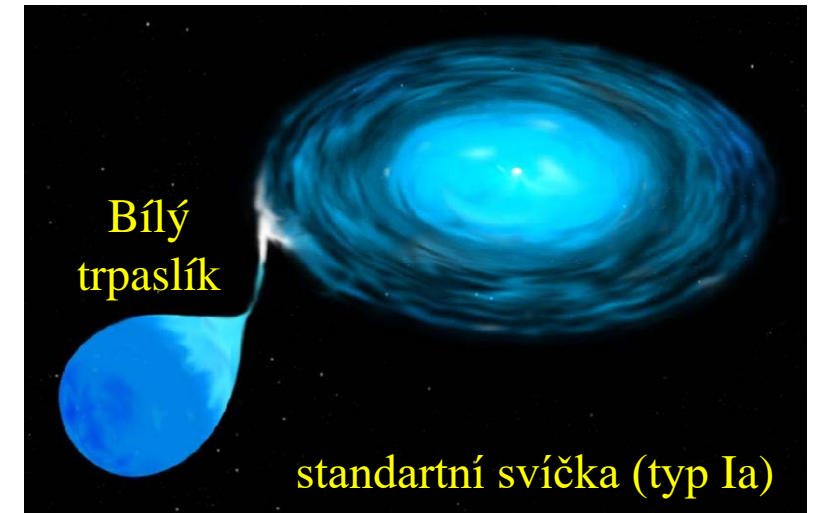

S. Perlmutter B. P. Schmidt A. G. Riess

$$d = 10^{(m-M+5)/5}$$

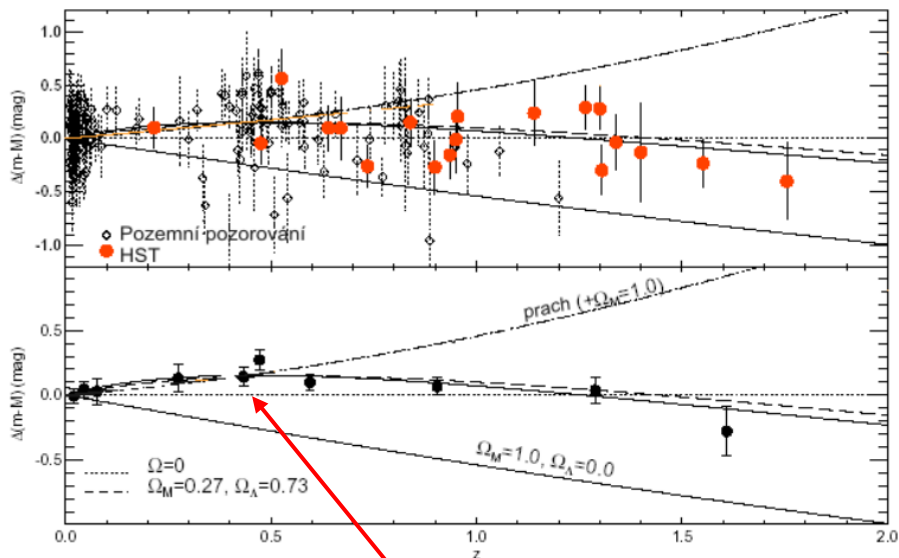

G299 (typu Ia)

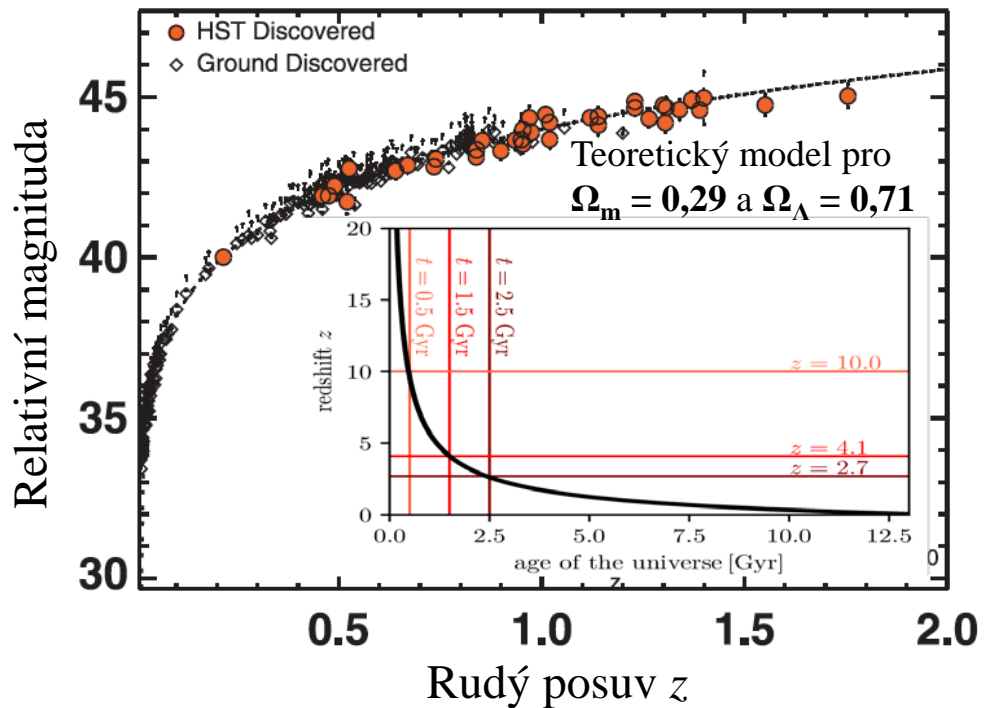

Zrychlující Vesmír

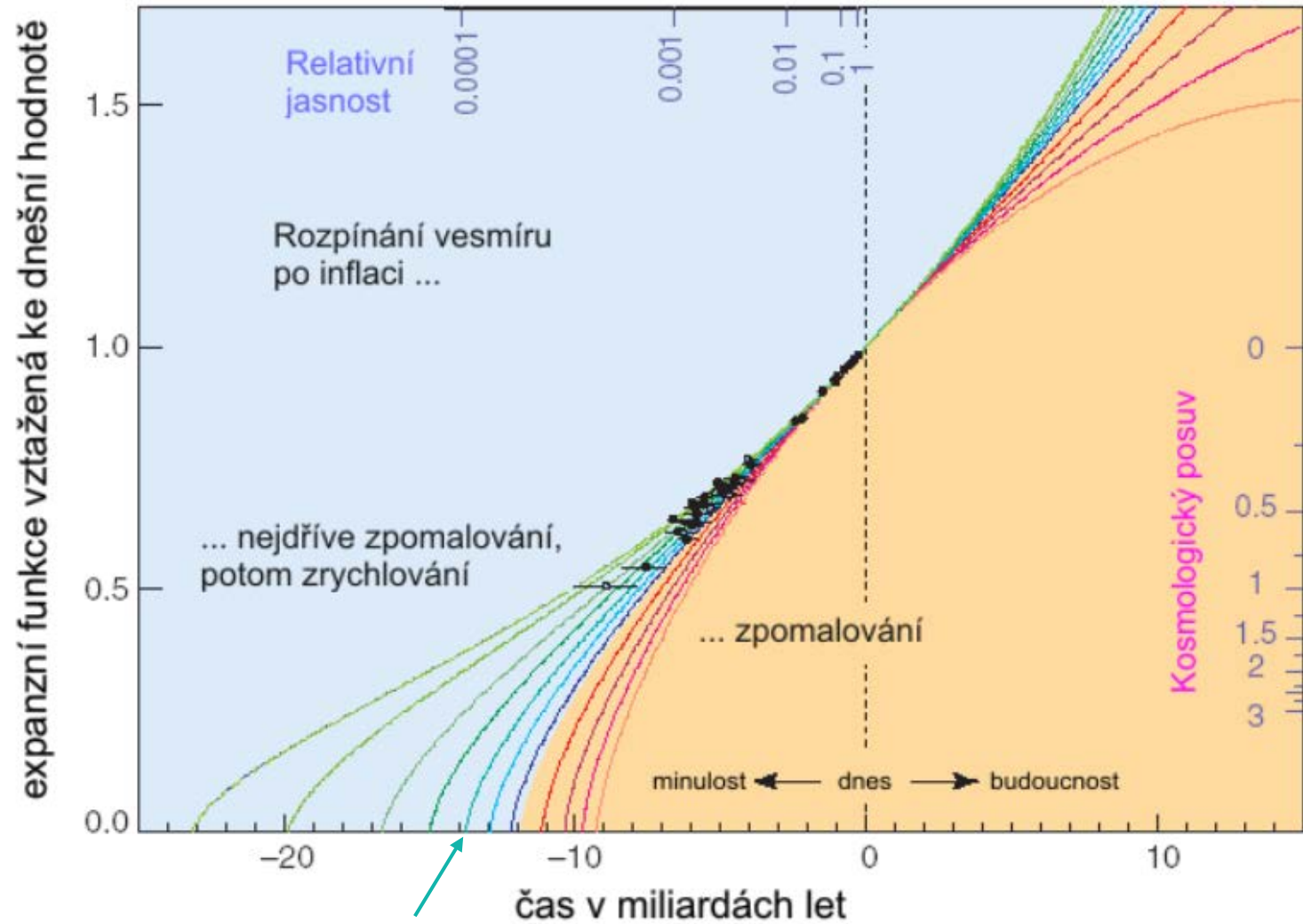
stavová rovnice: $p = w\rho$ $\rho \sim \frac{1}{a}$ pro $w = -1$ odpovídá **Temná energie** kosmologické konstantě Λ

$z = 0,46 \pm 0,13$
stáří Vesmíru 8–9 mld. let

Nejdřív vládne gravitační interakce, pak záporný tlak

13,8

Vesmír stavěn zdola nahoru – malé fluktuace v raném Vesmíru jsou zdrojem velkých struktur dnes

1) Reliktní záření

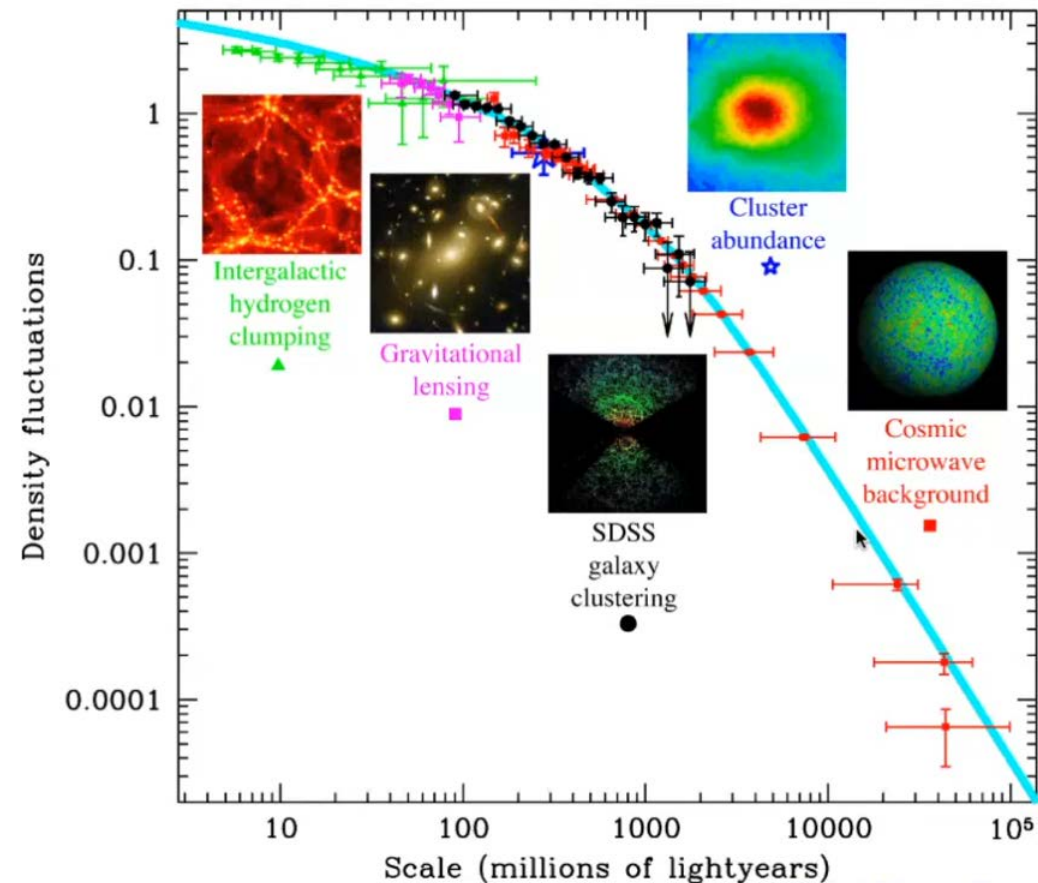
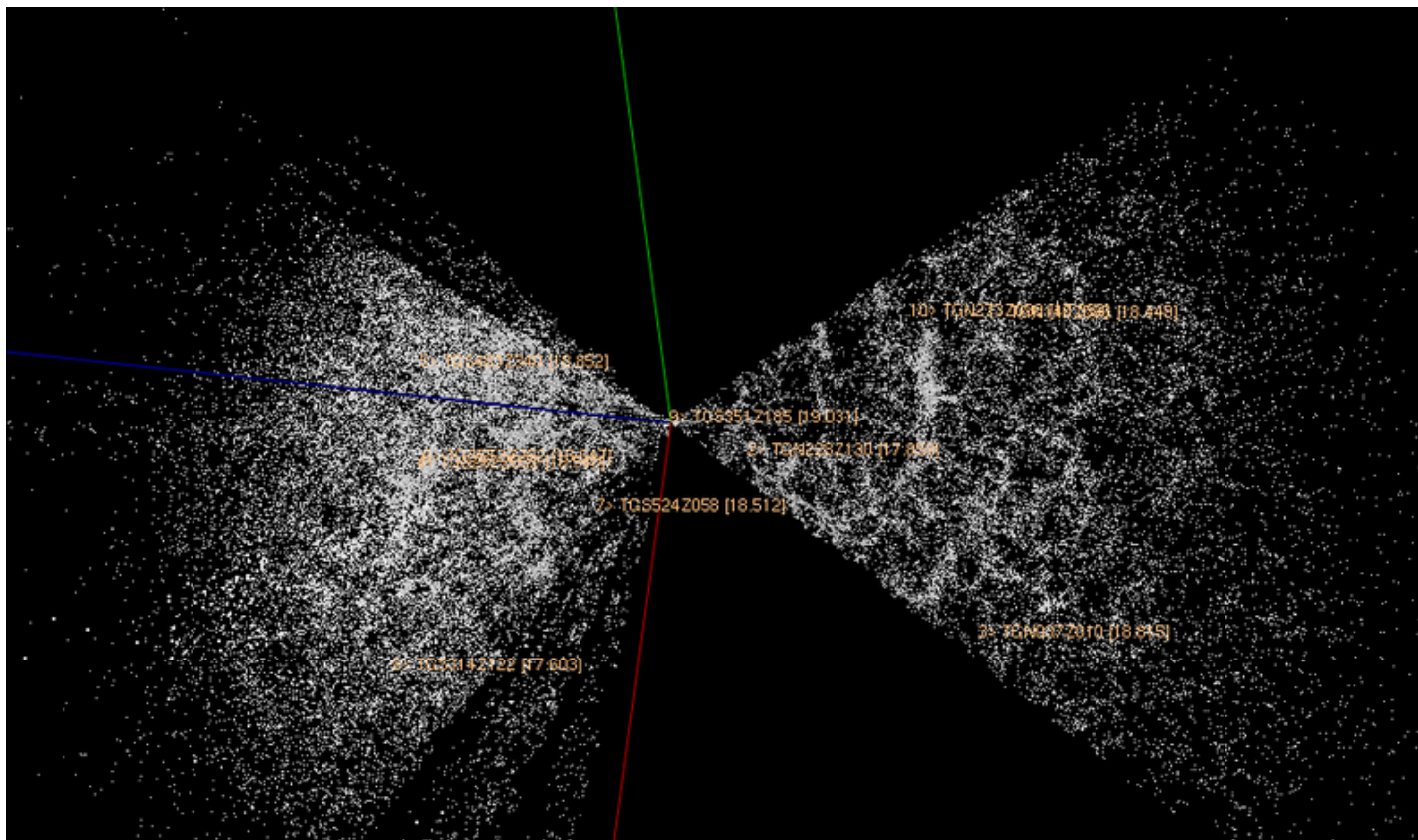
2) Supernovy typu Ia

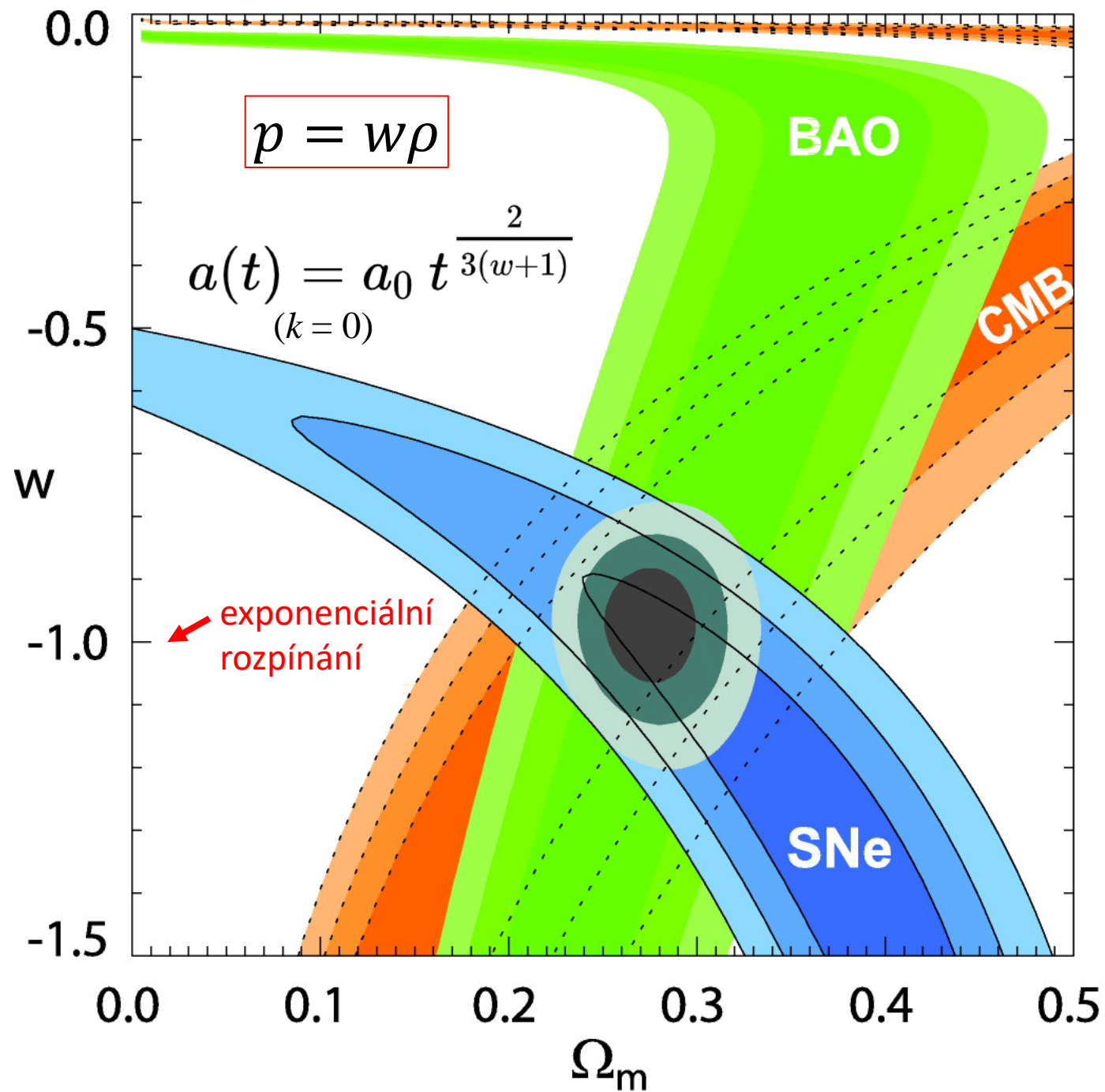
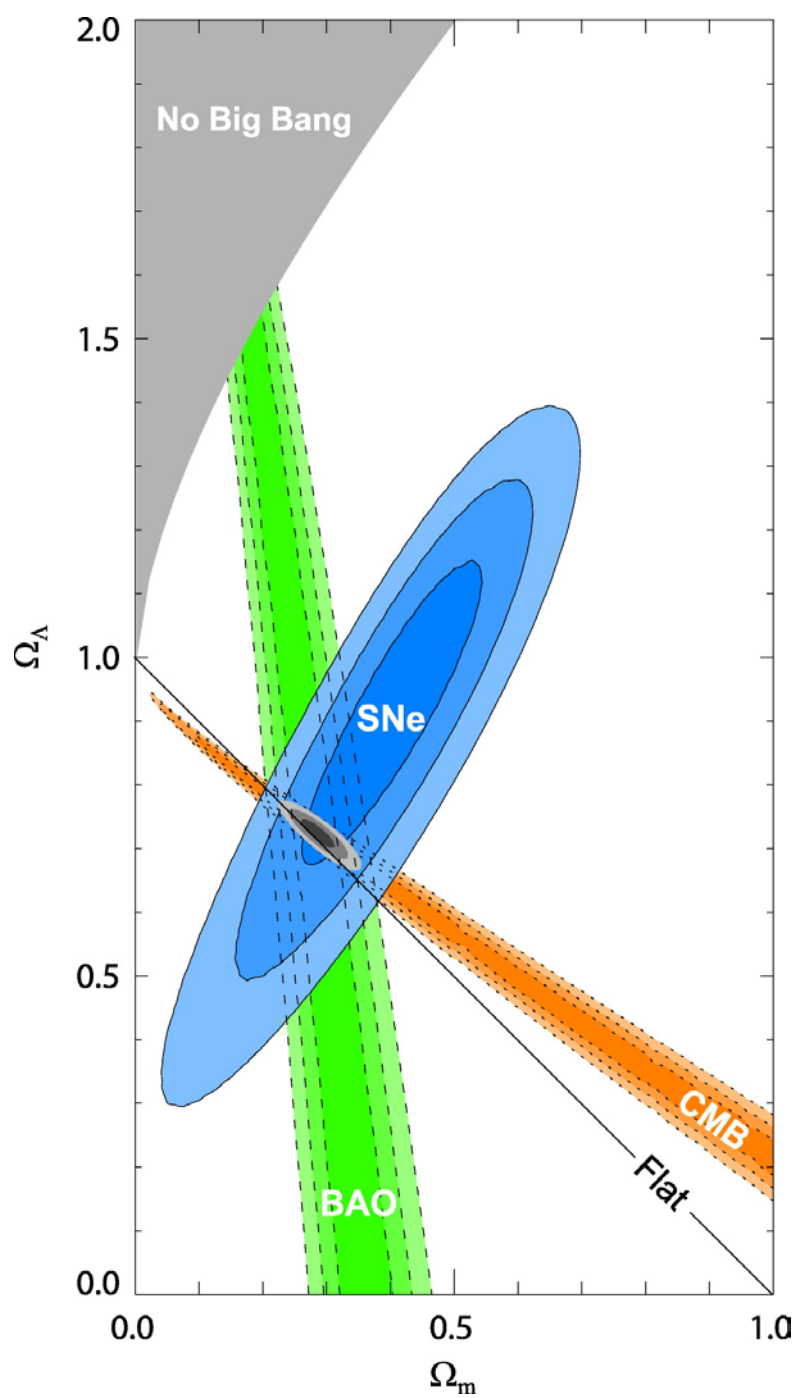
3) **Baryonové akustické oscilace**

4) Zastoupení lehkých prvků (byl by větší poměr deuterium-vodík)

Fotony by rozmetaly baryonovou hmotu a nebyly by galaxie => **temná hmota**

- Nerovnováha gravitačního tlaku vs. tlaku záření způsobují zvukové oscilace raného plazmatu
- Plazma obsahuje baryonovou hmotu, temnou hmotu a fotony
- Temná hmota neinteraguje elektromagneticky ale pouze gravitačně, BAO vznikají pouze do reliktního záření
- Dnes možné až 490 Mly velké struktury

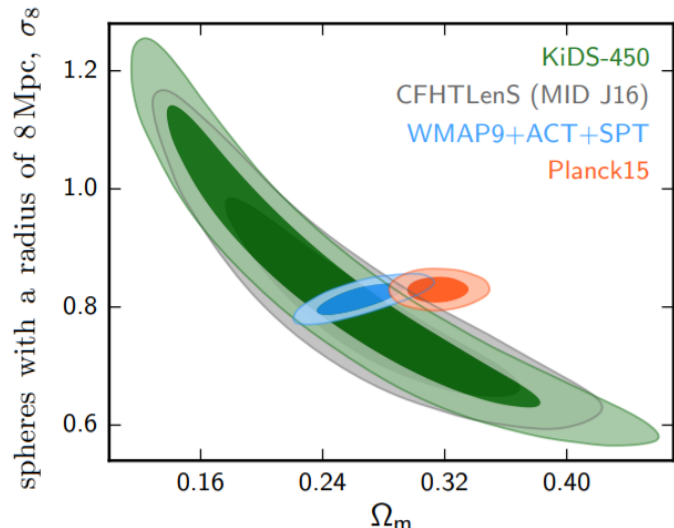
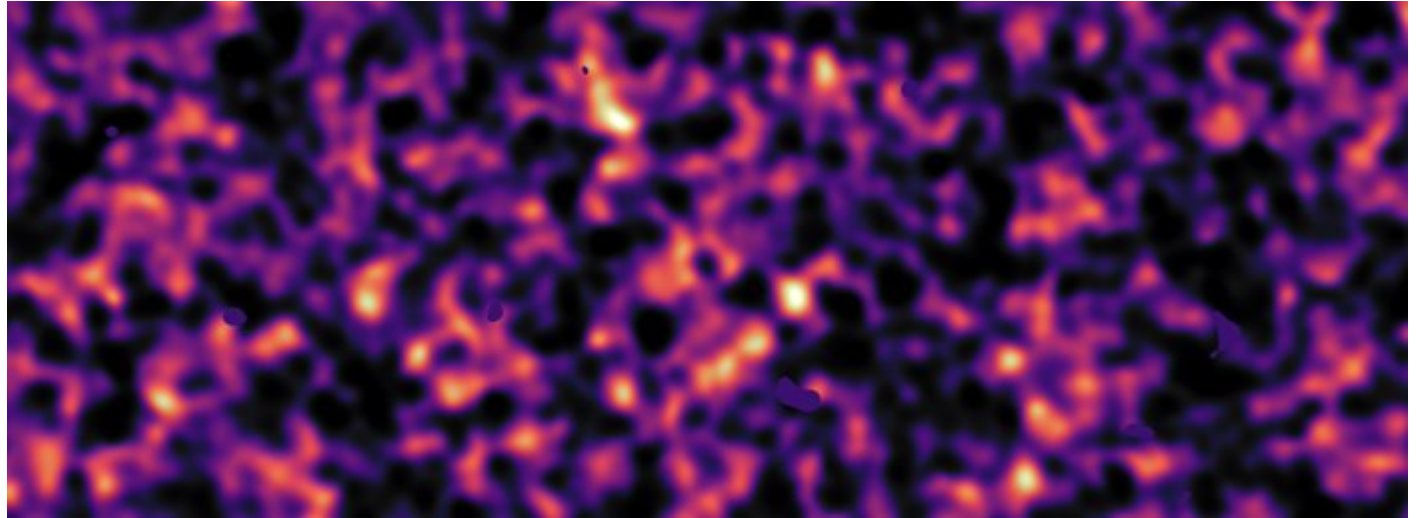
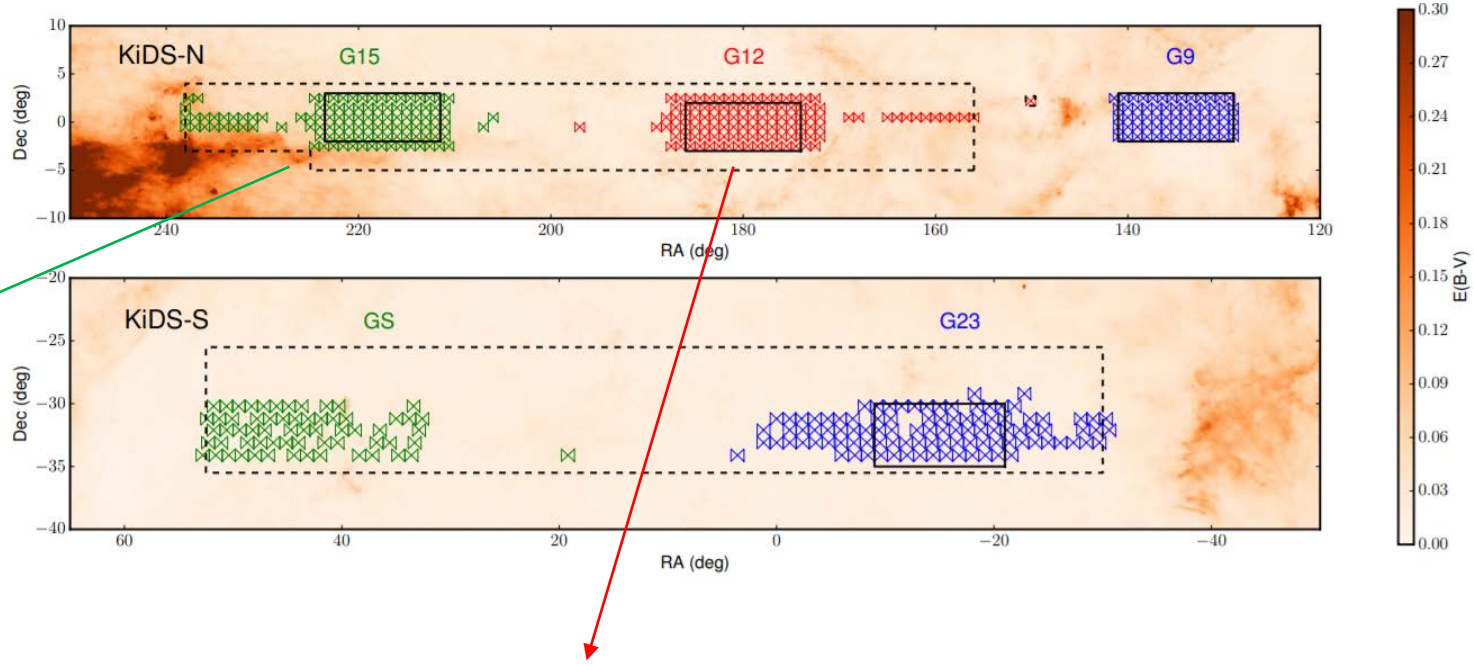
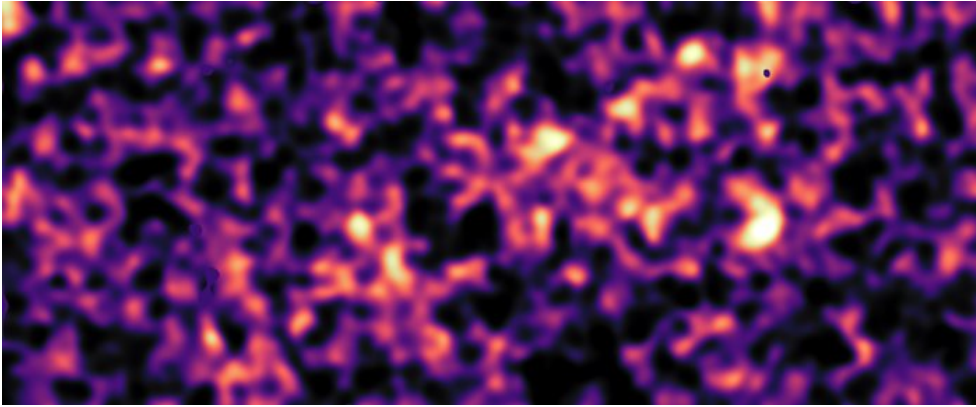
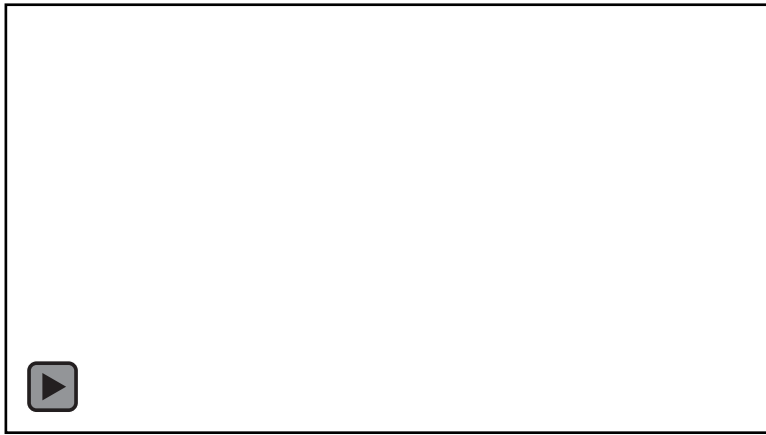

Obsah

- Slovníček a úvod do (některých) astrofyzikálních jevů
- Měření hmotnosti galaxií a kup galaxií (první objev **Temné hmoty**)
- Kosmologický model Λ -CDM a reliktní záření
- Měření světelných křivek supernov typu Ia (první objev **Temné energie**)
- Baryonové akustické oscilace a tvorba struktur ve Vesmíru
- Rozložení Temné hmoty pomocí mikročkování a numerických simulací
- Srážky nadkup galaxií a rentgenová spektroskopie
- Kandidáti na Temnou hmotu a Temnou energii

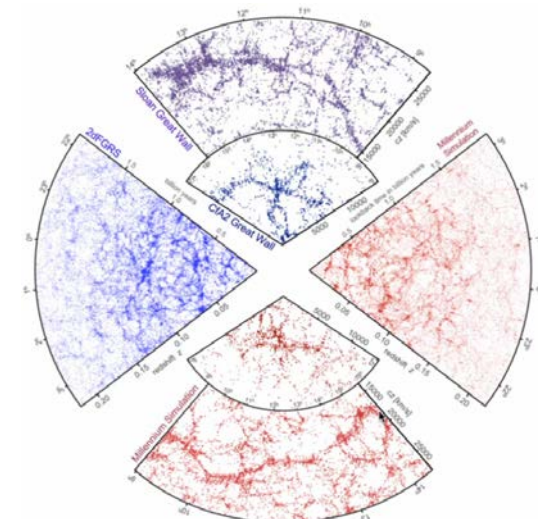
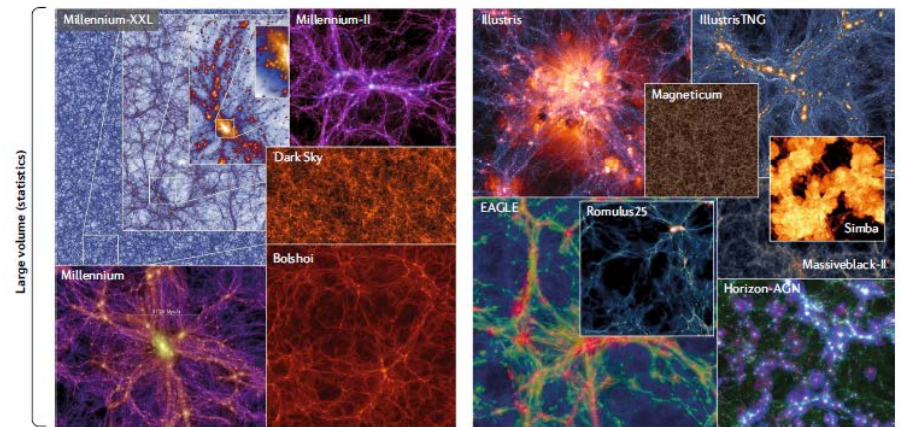
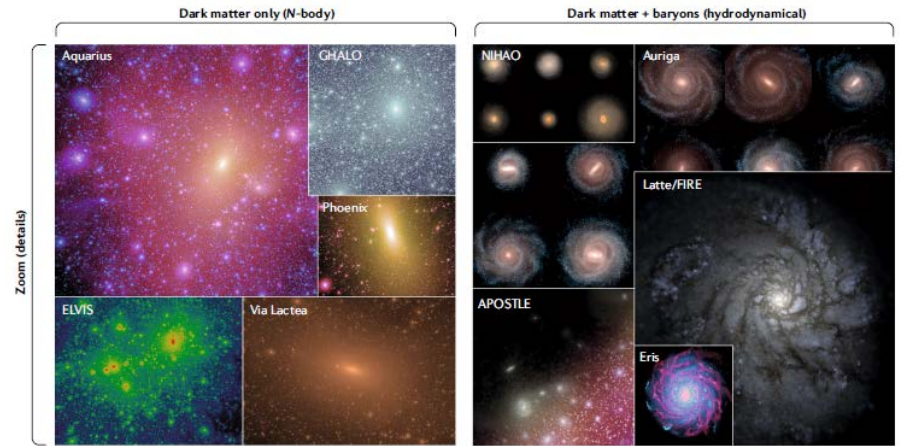
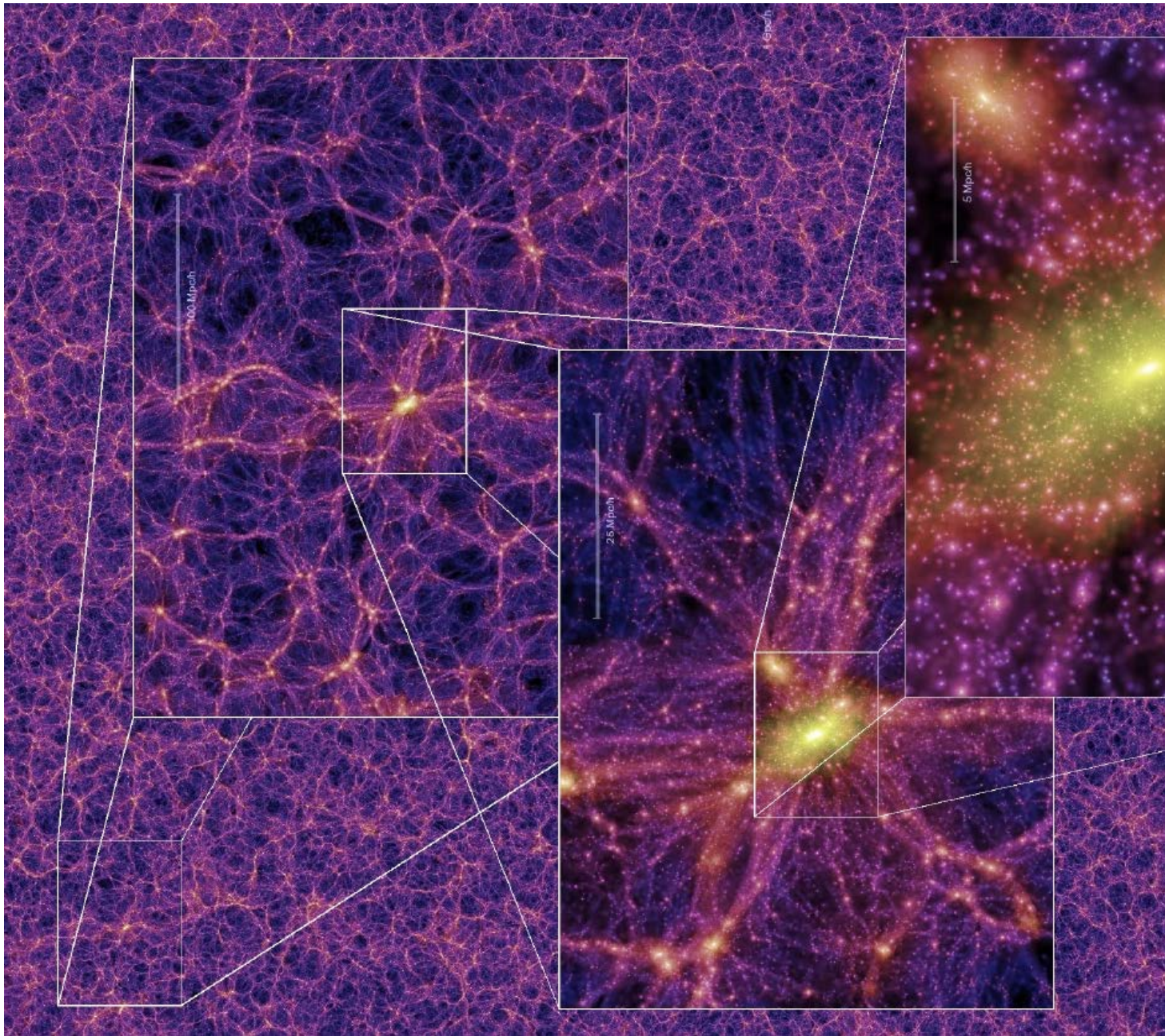
Mikročockování a rozložení temné hmoty

Poměr 5 ku 1 ve prospěch temné hmoty

Numerické simulace

Simulace
vs.
Experiment

A DIRECT EMPIRICAL PROOF OF THE EXISTENCE OF DARK MATTER¹

DOUGLAS CLOWE,² MARUŠA BRADAČ,³ ANTHONY H. GONZALEZ,⁴ MAXIM MARKEVITCH,^{5,6}

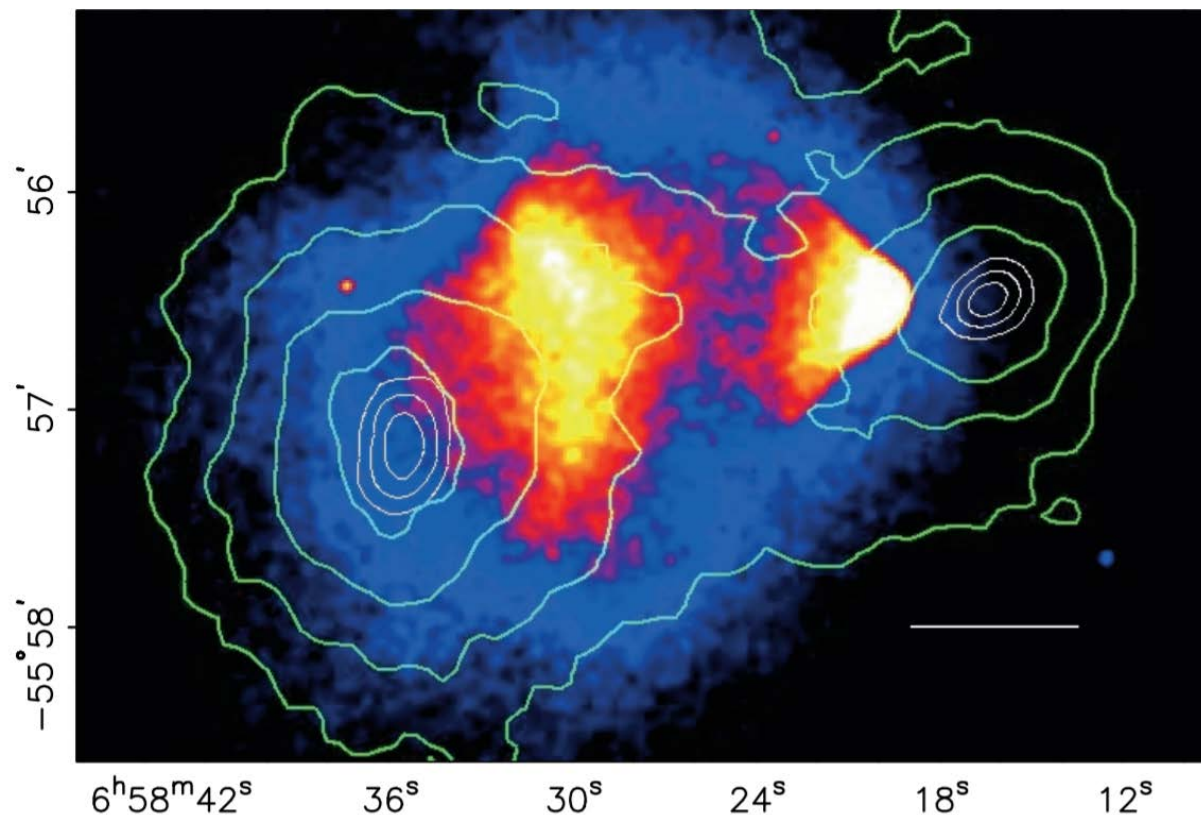
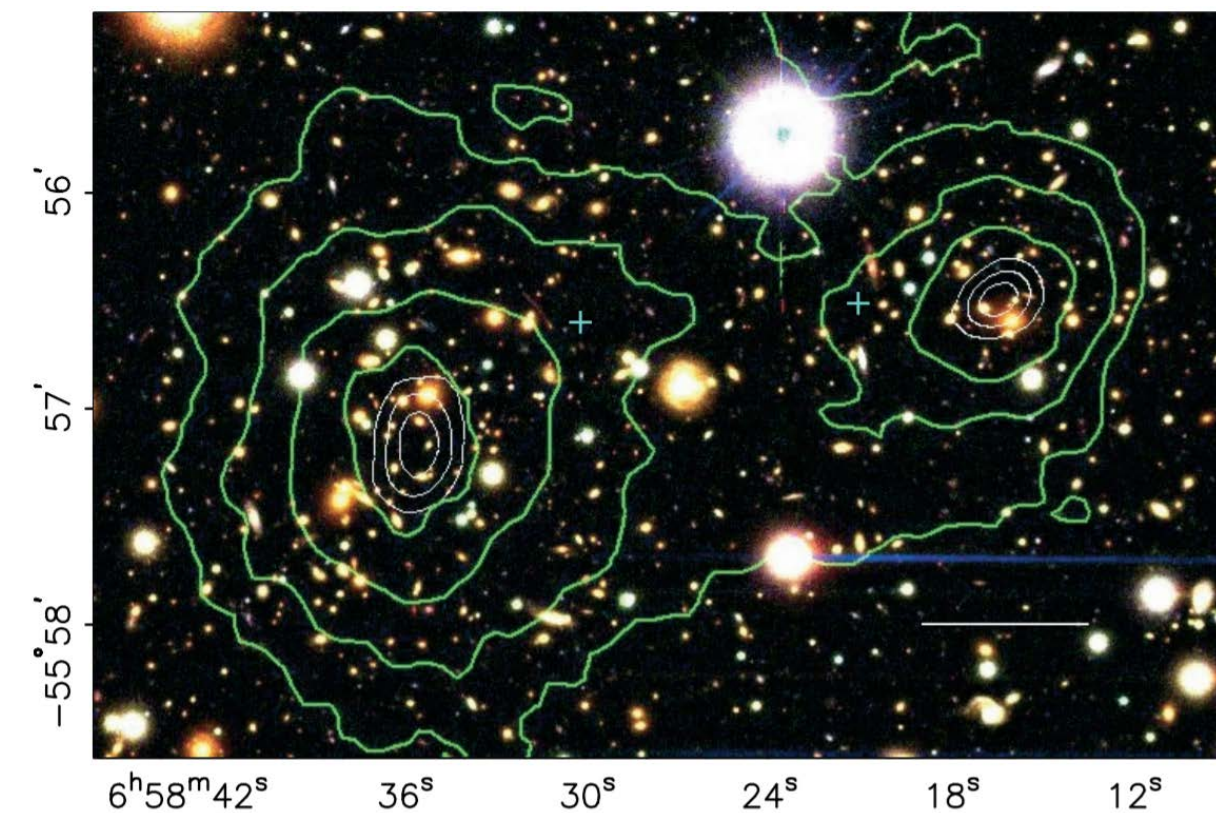
SCOTT W. RANDALL,⁵ CHRISTINE JONES,⁵ AND DENNIS ZARITSKY²

Received 2006 June 6; accepted 2006 August 3; published 2006 August 30

¹ Based on observations made with the NASA/ESA *Hubble Space Telescope* (*HST*), obtained at the Space Telescope Science Institute, which is operated by the Association of Universities for Research in Astronomy, Inc., under NASA contract NAS 5-26555, under program 10200, with the 6.5 m Magellan telescopes located at Las Campanas Observatory, Chile, with the ESO telescopes at the Paranal Observatory under program IDs 72.A-0511, 60.A-9203, and 64.O-0332, and with the NASA *Chandra X-Ray Observatory*, operated by the Smithsonian Astrophysics Observatory under contract to NASA.

Vylučuje velké množství hypotetických teorií s gravitační modifikací!

Co se ukazovalo jako moc složité řešení (Temná hmota), vypadá nakonec jako to nejjednodušší řešení!

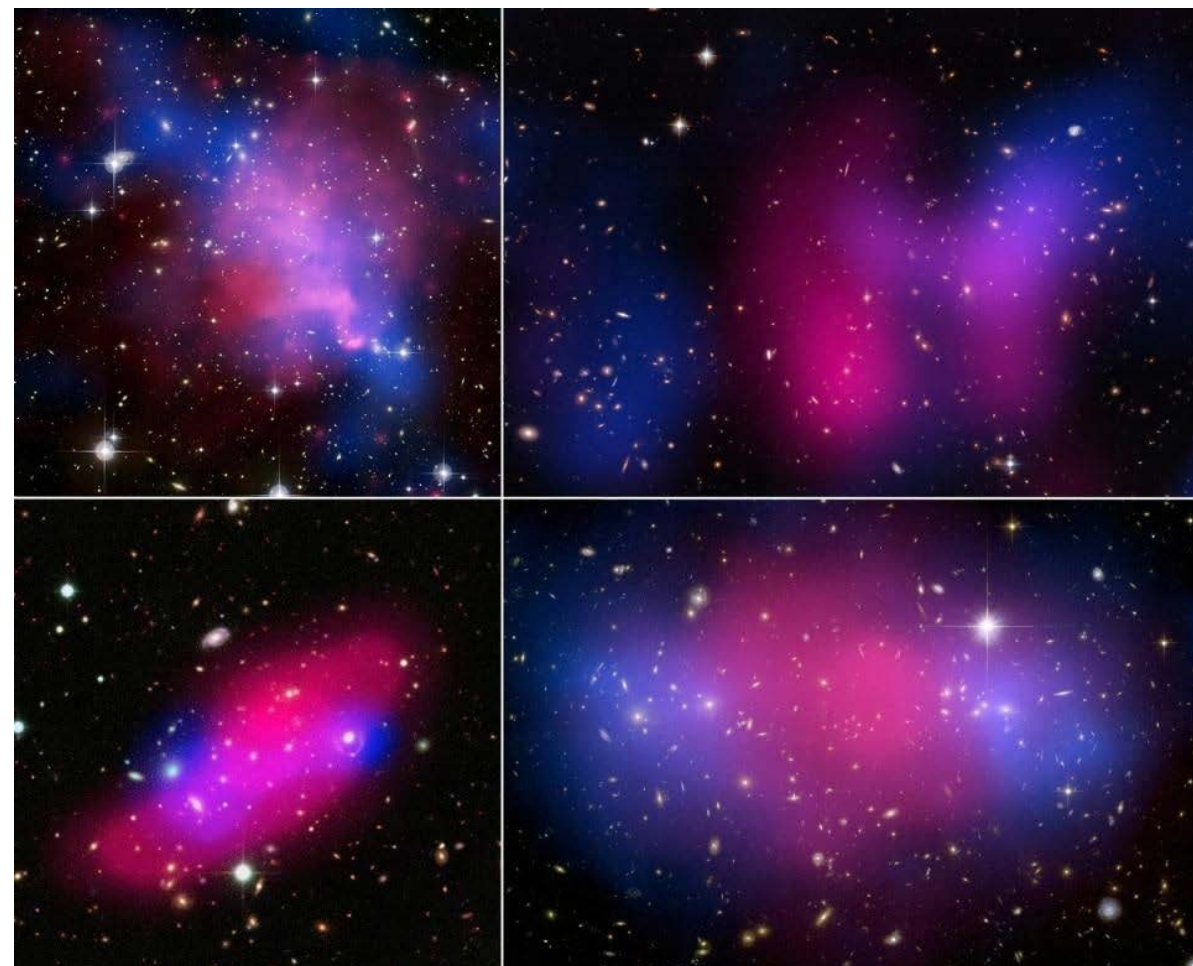
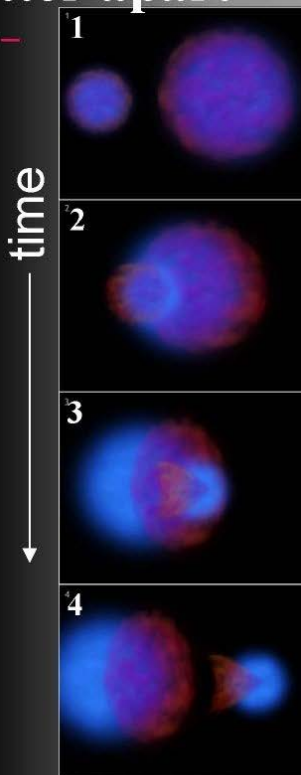
Cosmic Collision of 2 Galaxy Clusters splitting normal matter and dark matter apart

– Another Clear Evidence of Dark Matter –
(8/21/06)

Ordinary Matter
(NASA's Chandra X
Observatory)

Dark Matter
(Gravitational Lensing)

Approximately
the same size as
the Milky Way

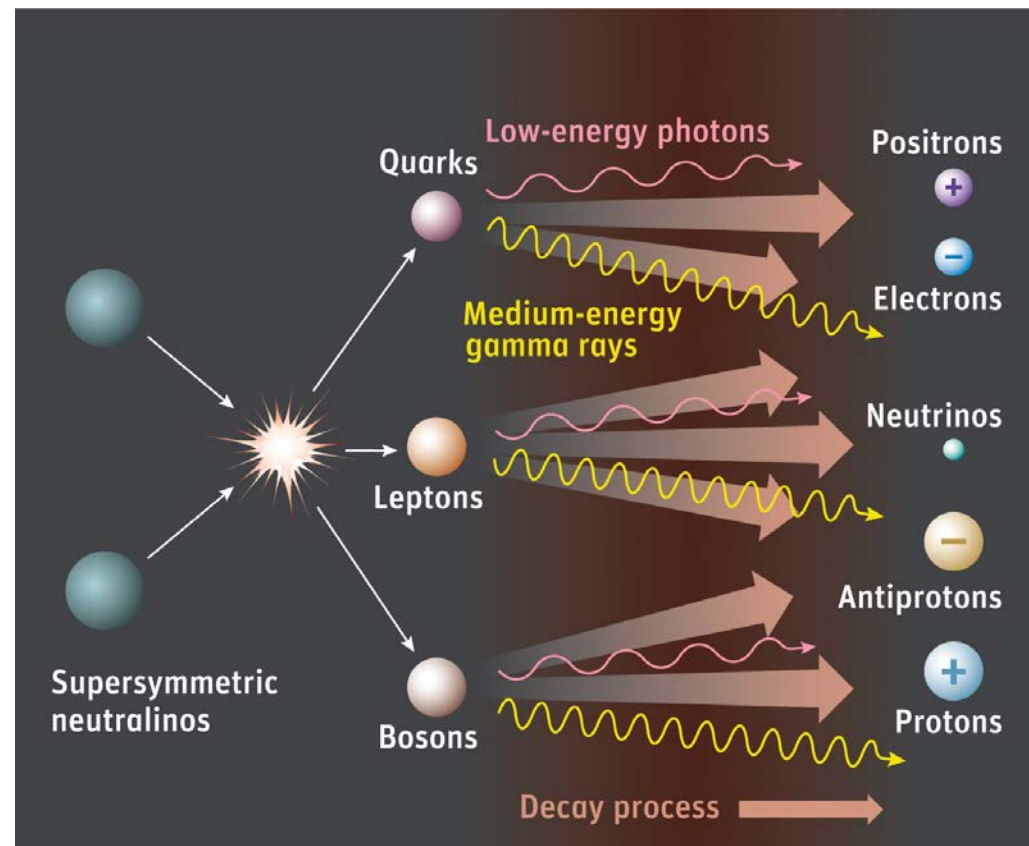

gravitační mikročočkování

rentgenové záření horkého plynu

Weakly interacting massive particles (WIMPs)

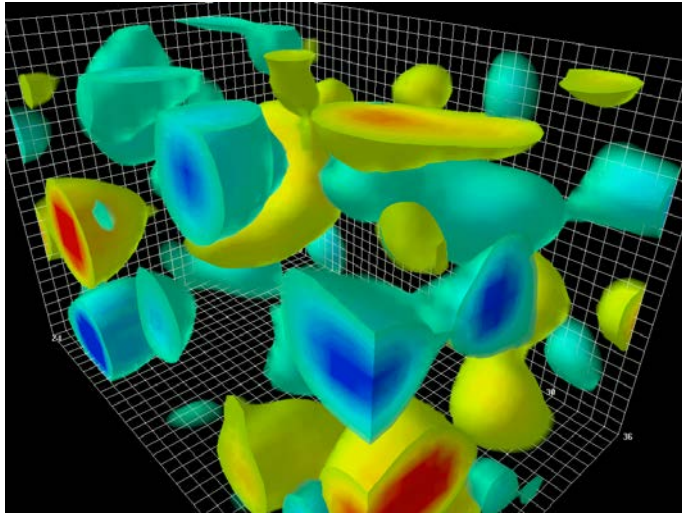
Hustota **Temné energie** dle Standardního modelu: 10^{108} eV^4

Experimentální hodnota hustoty energie vakua: 10^{-12} eV^4

Více-dimenzionální prostory nebo
fluktuační super-symetrických částic

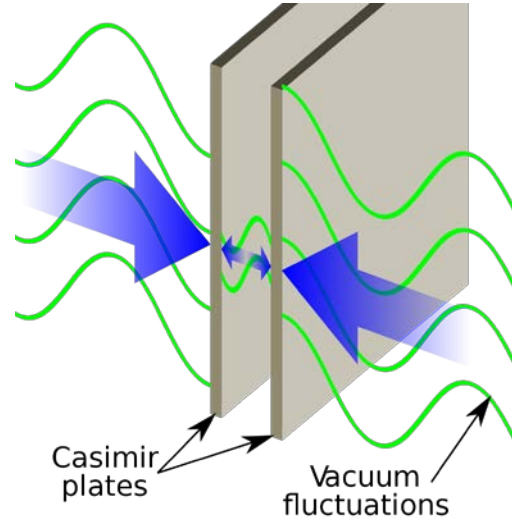
Fluktuační vakua

Heisenbergova relace neurčitosti

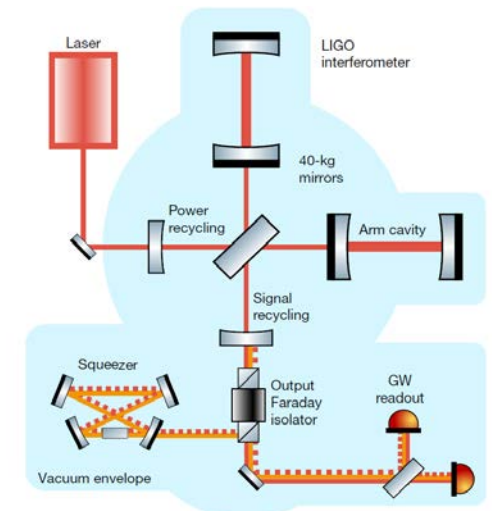
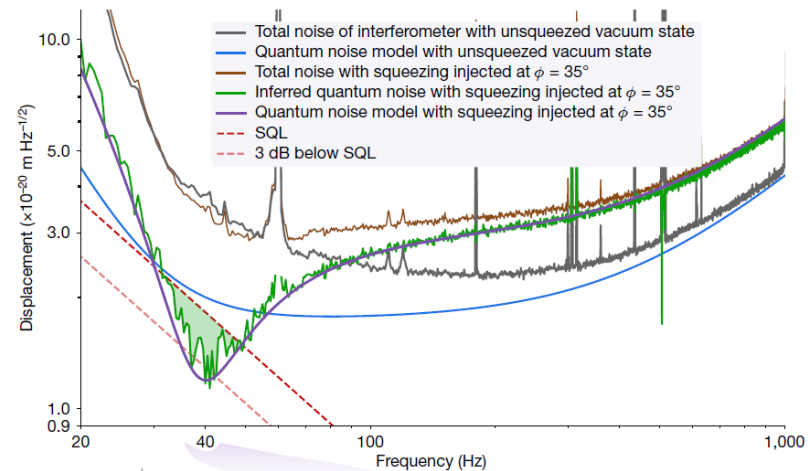
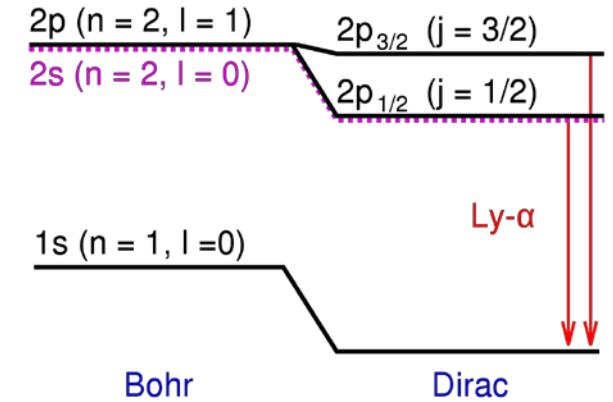

$$\Delta E \Delta t \geq \frac{1}{2} \hbar$$

Casimirův jev

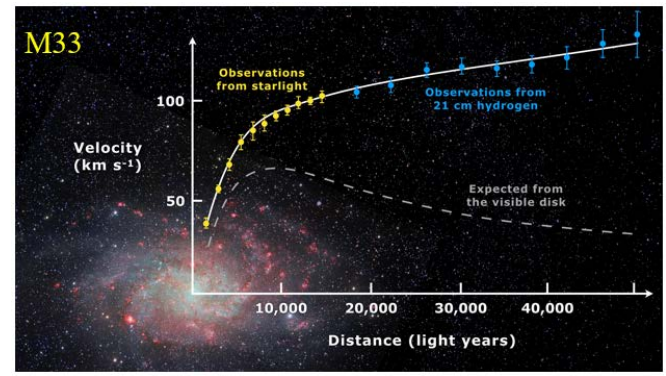
Lambův spektrální posuv

Závěr

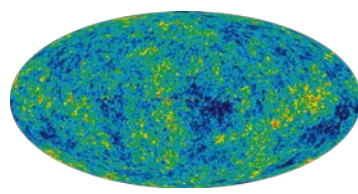
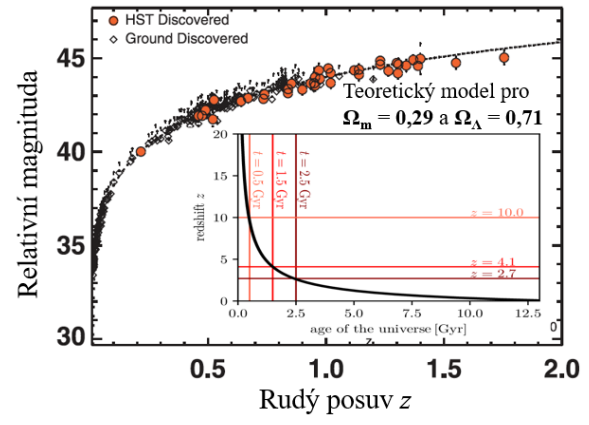
První objev a důkazy

Temná hmota

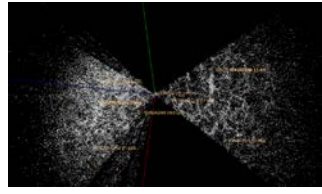

Rotační křivky galaxií a kup galaxií

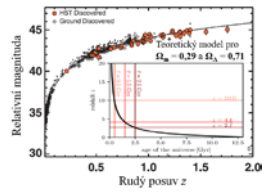
Temná energie

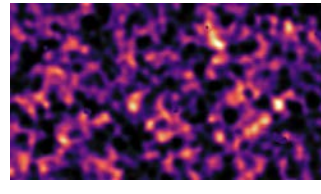
Reliktní záření

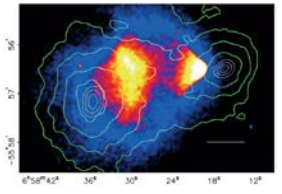
Barionové akus. oscilace

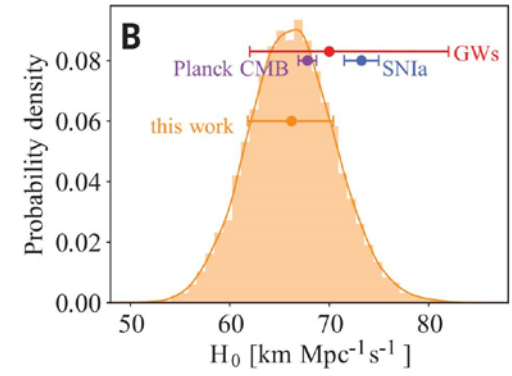
Supernovy Ia

Mikročočkování

Srážky nadkup

Gravitační vlny?

Kandidáti

